A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 174 Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत: स्कन्ध ८ Bhāgvata (8th Skandha)

Author

Period 1673 वि० Folios 55

Script Sanskrit Source Prithipal Singh, Amritsar

Missing Folios 3, 8, 38

व्यस्यन्नविलक्षणवंतः ॥ २४ ॥ वेदविभागप्रयोजनमाह । तदेवेति । ये पूर्वं मतिमेधाविनस्तैर्धार्यंते तत एव ॥ २५
किंच । स्त्रीशूद्रेति । द्विजबंधवस्त्रैवर्णिकेषु अधमाः तेषां कर्मणि श्रेयसि श्रेयःसाधने । एवं सवेत ॥ २६ ॥ श्रु

तएतंऋषयोवेदंस्वंस्वंव्यस्यन्ननेकधा ॥ शिष्यैःप्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन् ॥ २४ ॥ तएववे
दादुर्मेधैर्धार्यंतेपुरुषैर्यथा ॥ एवंचकारभगवान्व्यासःकृपणवत्सलः ॥ २५ ॥ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्र
यीनश्रुतिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदिह ॥ २६ ॥ इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृ
तं ॥ एवंप्रवृत्तस्यसदाभूतानांश्रेयसिद्विजाः ॥ २७ ॥ सर्वात्मकेनापियदा ॥ नातुष्यद्धृदयंततः ॥ नाति
प्रसीदद्धृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ ॥ २८ ॥ वितर्कयन्विविक्तस्थइदंचोवाचधर्मवित् ॥ धृतव्रतेनहिमया
छंदांसिगुरवोग्नयः ॥ २९ ॥ मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनं ॥ भारतव्यपदेशेनह्याम्नायार्थ
यन्म
श्चदर्शितः ॥ ३० ॥ दृश्यतेयत्रधर्मादिःस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ ॥ ॥

तएवतेषांकृपयाभारताख्यानंमुनिनाकृतं अनेनैवप्रकारेणसर्वत्रहितं इति भूतानांश्रेयसिहिते ॥ २७ ॥ सर्वात्मकेना
पिकर्मणानातिप्रसीदत्हृदयंयस्यसः ॥ २८ ॥ चिन्ताप्रसंगेहेतुवितर्कयन्इदमुवाच ॥ २९ ॥ मा
निताःपूजिताः ॥ ३० ॥ ॥
निर्व्यलीकेन निःकपटबुद्ध्या

भा॰प्र॰

देहे सवः आत्मा जीवः वक्ष्यते विभुः परिपूर्ण एव आत्मना स्वेन रूपेण असंपन्नः तादात्म्यमप्राप्त इवाभा
क्षर्वसंश्रवणाध्यापनोत्कर्षजं तेजः तत्र साधवो ब्रह्मवर्चस्याः तेषु सत्तमः अतिश्रेष्टोऽपि। यद्वा नकेवल
न्न इवाभाति अत्युत ब्रह्मवर्चस्वी ब्रह्मवर्चस्ववानपि त्वसत्तम इवाभातीति पाठांतरे कमनीयतमोऽपीति॥

अथापि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः॥ असंपन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्वस्य सत्तमः॥३१॥ किं वा भागवता ध
र्मा न प्रायेण निरूपिताः॥ प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः॥३२॥ तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य
खिद्यतः॥ कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतं॥३३॥ तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः॥ पूज
यामास विधिवन्नारदं सुरपूजितं॥३४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे नारदव्याससंगमे
१८ चतुर्थोऽध्यायः॥

संपत्तौ हेतुं स्वयमेवाशंकते॥ किं चेति। प्रायेणान्वयः स्वेन हि यस्मात्त एव धर्माः अच्युतस्य प्रियाः॥३२॥ खिलं
न्यूनं खिद्यतः खेदं प्राप्नुवतः कृष्णस्य व्यासस्य। प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थं॥३३॥ तं नारदमागतमभिज्ञाय
सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत्पूजयामासेति॥३४॥ इति प्रथमे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ श्रीकृष्णाय नमः॥ ॥

उपासीन मिति पाठः

पंचमे सर्वधर्मेभ्यो हरिकीर्त्तनगौरवं ॥ व्यासचित्ते समादाय नारदेनोपदिश्यते ॥१॥ उपसमीपे आसीनं विप्रर्षिं बृहच्छ्रवाः महायशाः स्मयन्नीषद्धसन्निवेत्यनेन मुखप्रसादो द्योत्यते । यद्वा इवेत्यनधिकार्थे अहो महान् अपि मुह्यतीति स्मयमानः ॥१॥ शारीरः शरीराभिमानी आत्मा आत्मना तेन शरीरेण कच्चित्किं परितुष्यति । मानसः आत्मा मनोभिमानी तेन मनसा परितुष्यति कच्चित्तेनो वा ॥२॥ ते जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं धर्मादि यत् तत्सर्वं सुसंपन्नं सम्यक् ज्ञातं । अपि शब्दादनुष्ठितं चेत्यर्थः । अपीति पाठे संबोधनं । सुसंपन्नत्वे हेतुः । महद

सूत उवाच ॥ अथ तं सुखमासीनः उपासीनं बृहच्छ्रवाः ॥ देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥ १ ॥

नारद उवाच ॥ पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना ॥ परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥ २ ॥ जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महदद्भुतं ॥ कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितं ॥ ३ ॥ जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म यत्तत्सनातनं ॥ तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे ॥ तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वात्मभवात्मभूतं ॥ ५ ॥

द्भुतमित्यादिभिर्विशेषैः धर्मादिभिः परिबृंहितं परिपूर्णं ॥३॥ किंच । यत्सनातनं नित्यं परब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं अधीतं प्राप्तं चेत्यर्थः । तथापि शोचसि तत् किमर्थमिति शेषः ॥४॥ आत्मा शारीरो मानसो वा तन्मूलं तस्या परितोषस्य कारणं । अव्यक्तं अस्फुटं । हे नारद त्वां पृच्छामः आत्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनो देहाद्भूतः । तं अत एव अगाधो ऽतिगंभीरो बोधो यस्य तं त्वां ॥५॥ ... एवमहं ... अपि ... भारतं ... कृतवान् ... विशात्मितं ... संपन्नं । अतः किं स संतोषः

धातोरन्यार्थ योगः ... अर्थात् ... शेषः ... मितपर्य

२ अस्मात् ...

अगाधबोधतां प्रपंचयन्नाह। स वा इति द्वाभ्यां॥ सर्वगुह्यज्ञाने हेतुः। यद्यस्मात् पुराणः उपासितस्त्वया। कथंभूतः परावरेशः
कार्यकारणनियंता मनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं सृजतीत्यादि। किंच। त्वं त्रिलोकीं पर्यटन्। अर्क इव सर्व
दर्शी। योगबलेन च प्राणवायुरिव सर्वप्राणिनामंतश्चरः सन् आत्मसाक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः। अतः परे ब्रह्मणि धर्मतः योगेन
निष्णातस्य। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति।

स वै भवान् वेद समस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः॥ परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसंगः॥ ६॥ त्वं
पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमंतश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी॥ परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व॥ ७॥
श्रीनारद उवाच॥ भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलं॥ येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलं॥ ८॥ यथा धर्माद १९
यश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः॥ न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः॥ ९॥ ॥ ॥

१९

अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्य मे अलं अत्यर्थं यत् न्यूनं तद्विचक्ष्व वितर्कय। अनुदितप्रायं
अनुक्तप्रायं। भगवद्यशो विमलं विना येनैव धर्मादिज्ञानेनासौ भगवान् न तुष्येत् तदेव दर्शनं ज्ञानं खिलं न्यूनं म
न्ये। ननु भगवद्यश एव तत्र तत्रानुवर्णितं तत्राह। यथेति। चशब्दाद्धर्मादिसाधनानि च। तथा धर्मादिवत्प्राधान्येन
वासुदेवस्य महिमा नोक्त इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

कथं न्हातास्ते

वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवद्देवान्यविषयं वाक्कुचातुर्य्यमखिलमेवेत्याहुर्नेतीति॥ चित्र ॥ पदमपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत तद्वा
यसं तीर्थं काकतुल्या नो कामितं रतिस्थानं उशंति मन्यंते। कुतः मानसाः मानसप्रधाने मनसि वर्त्तमाना हंसा यतयः यत्र न निर
मंति कर्हिचिदपि नितरां न रमंते। उशिकक्षयाः उशिक् कमनीयं ब्रह्म क्षयो निवासो येषां ते। यथा प्रसिद्धा हंसा मानससरसि
रमंते कमनीयपद्मषंडनिवासाः तु काकाविचित्रान्नादिषु केषु उच्छिष्टगर्त्ते काकक्रीडास्थाने न निरमंत इति प्रोक्तः॥ १० ॥ विना
केविरिशं यशः। चित्रपदं। विचित्राणि मनोहराणि पदानि वाक्यानि यस्मिन्। कमलवन्मनोहर्त्पादि। वि

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित्॥ तद्वायसं तीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसा निरमंत्युशि
क्क्षयाः॥ १० ॥ तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि॥ नामान्यनंतस्य यशोंकि
तानि यच्छृण्वंति गायंति गृणंति साधवः॥ ११ ॥ ॥ चित्रं। अथवा जगत् गम गुण संपन्नाः गंगा
जगत्पवित्रं। अथवा जगत्पातीति जगत्पो विष्णुः। सवि
नो पुते जगत्पा विद्वः। [illegible] यत इति जगत्पवित्रं। अथवा जगत्पुनातीति जगत्पः श्रीनारायणः स्तं विदंति
पितुपदचातुर्यं तत्र गवद्यशः प्रधानं वचः पवित्रमित्याह। तद्वाग्विसर्ग इति सचासौ वाग्विसर्गः वाचः प्रयोगः जनताना
मघ्रहो जनतातस्याघं विप्लावयति नाशयतीति तथा यस्मिन् वाग्विसर्गे अवद्धवत्यपि अपशब्दादियुक्ते प्रि
प्रतिश्लोकं अनंतस्य यशांसि। कितानि। नामानि भवंति तत्र हेतुः गायत यानि नामानि साधवो महांतः श्वकरिस्म
ति शृण्वंति श्रोतरि सति गृणंति अन्यदा तु स्वयमेव गायंति कीर्त्तयंतीति॥ ॥ ११ ॥ ॥

गत्पः। स एव विः पक्षी श्येनस्तस्मात् यमल [illegible] पक्षिणः [illegible] इति जगत्पवित्रं। अथवा जगतः संसा [illegible]
[illegible] यत इति जगत्पवित्रं। अमुमेवार्थं प्रतिवस्तु [illegible] तद्वायसं तीर्थमुशंति मानसाः आत्मसाः पुरा [illegible]
तीर्थमुशंति मन्यंते। यत्र हंसाः सारासार विवेकचतुराः। उ इति वितर्के। [illegible] अपदे शब्दाने न विरमति। कथं न्हातास्ते। [illegible]
[illegible] मनो हरं [illegible] मंतः करसांचे [illegible] ३ [illegible] ॥ ४॥

मनंवंति। परंतु

विशेषाभार
नत्त्रोऽत्रापन
इति शानंद
नेजगत्प
अथवाज
गत्पिवतीति

[illegible]
जनताघवि
पूर्वः। ३४

भा॰ १

भक्तिहीनंकर्मबंधनमेवेतिकैमुतिकन्यायेनदर्शयति॥ नैष्कर्म्यमिति॥ निष्कर्मब्रह्मतदेकाकारत्वात्‌निष्कर्मतारूपंनैष्कर्म्यं अज्यतेऽनेने
त्यंजनमुपाधिः। तन्निवर्तकंनिरंजनंएवंभूतमपिज्ञानंअच्युतेभावोभक्तिस्तद्वर्जितंचेत्‌अलमत्यर्थंनशोभतेतेमप्युगपरो
क्षायनकल्पतइत्यर्थः॥ तदाशश्वत्‌साधनकालेचफलकालेचअभद्रंदुःखरूपंयत्काम्यंकर्मयदप्यकारणमका
म्यंतच्चेतिचकारस्यान्वयः तदपिकर्मईश्वरेनार्पितंचेत्‌कुतःपुनःशोभते॥ वहिर्मुखत्वेनसत्वशोधकत्वाभावात्‌॥१२॥त

नैःकर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनं। कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेऽनचार्पितंकर्मयदप्य
कारणं॥१२॥ अथोमहाभागभवानमोघदृक्‌शुचिश्रवाःसत्यरतोधृतव्रतः॥ उरुक्रमस्याऽखिलबंधमुक्तयेस
माधिनाऽनुस्मरतद्विचेष्टितं॥१३॥१२॥१२॥ ॥

॥ तिरस्कृतमिति। अन्यपदानुरूपयमेवगायंतिकीर्तयंति। भक्तिहीनंचकर्मबन्धनमेवेतिदर्शयति। नैष्कर्म्य २०
देवंतत्किमन्यानिज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानिव्यर्थान्येवयतः। अतोहरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह॥ अथोअतःका
रणात्‌अमोघायथार्थादृक्‌वीर्यंयस्यस्तुविशुद्धंश्रवोयस्यसत्यरतःधृतानिव्रतानियेनसत्वानेवंमहागुणस्त्वाव
तःअतःउरुक्रमस्यविविधंचेष्टितंलीलांचित्तैकाग्र्येणअखिलस्यबंधमुक्तयेत्वमनुस्मरस्मृत्वावर्णयेत्यर्थः
एतच्चवाक्यांतरमितिमध्यमपुरुषप्रयोगोनानुपपन्नः॥ ॥१३॥ ॥

नन्तु सुखं मे स्यादिति सर्वेषामाशा वरीवर्ति। अत स्तस्मा...
ननु स्वधर्ममात्रादपि कर्मणापि स्वर्लोकः इति चेत्। पि...
लपर्यन्तम् अधः स्थावरपर्यन्तं च ब्रह्मादि जीवैर्न लभ्यते। षष्ठीतु सुखवतं तत्तु वि
वपि लभ्यते दुःखवत् यथा दुःखं भयं नैव विना। पि लभ्यते तद्वत्॥ तदुक्तं। अ...
थामनोपदेन्य मत्रातिरिच्यते इति॥ पायडुकैर्यत्र कवान्त स्मम्हदिति
२ ननु परमेश्वरस्य वाच्या मपि कर्मवादितरकर्मवित्... संक...
तस्यैव हेतोः अयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमताम् उपर्यधः॥ तल्लभ्यते
॥१८॥ नैवं जनो जातु कथं च नाव्रजेत् मुकुंदसेव्य न्यवदंगसंस
स्मरन् पुनरंघ्रिसरोजरहो जनः॥१९॥ ॥ ॥

चित॥ कथं चन कुयोनिगतो पि संसृतिं नाव्रजेत् नाविशेत्। अंगत्र हो अ
तः॥ कुत इत्यत आह। मुकुंदांघ्री उपगूहनं आलिंगनं पुनः स्मरन्नवि
नस्मनीयेन गस्सेत वशी क्रियते यद्धारस्मनीये ग्रह आग्रहो यस्य तदुक्तं
नाघ्नर्वाल्पास्मेन तेनैव वक्रियते सव शोपि स्मरति॥१९॥ ॥ ॥
३ ननु यदा मुकुंदसेवांत्य... संसृतिं अजो दिविवैन आ

अतीतत्त्वे पूर्वजन्मनि वेदवादिनां दास्याः सकाशाद
उत्पन्ने चातुर्मास्ये निर्विविक्तं निर्वेशं एकत्र वासं कु
र्वत्सु धृत क्रीडनकेषु क्रीडासाधनेषु अनुवर्तिनि
ते... तेन तेजनेनापास्तं किल्बिषं जातं तेषां
...बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रार्थितो निर्विविद्
...चक्षुःस्पृहायम्... दर्शनाः शुश्रूषमाणस्य मुन
अपास्त किल्बिषः॥ एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्ध
र्मग्रहणे... मनोहरा॥ ताः श्रद्धया मे नुपदं वि
...मुने प्रियश्रवस्य स्खलिता मतिर्मम। यया हमे

२६

॥ अहमेवं कृतवान् स्मि मे श्रद्धया स्मे वस्वतः
स्मृतास्मिन् तुल्यावति लब्धस्य च संसारगलिता अज्ञ
नदस्यात् स्थूले सूक्ष्मे च पततत् शरीरं स्वमायया।

भा०अ तदेवं भगवल्लीलाप्राधान्येनानुवर्णयेत्युक्तं तत्र कोवा भगवान् कश्चतस्य
तुश्च स्माद्विश्व स्मादितरः ईश्वरात् प्रपंचोन पृथक् ईश्वरस्तु प्रपंचात्पृ नाकारत्वात् निष्कर्मता तद्रूपं नैष्कर्म्यं अज्यते अनेने
थक्त्वात्तयोरत्वं तित्र्यनेनैव लीला अपि दर्शिताः यद्वा इदं विश्वं भगवान् हक्ति तं च तदलमत्यर्थं न शोभते सम्यगपरो
न प्रपंचस्तद्व्यतिरेकेण नास्ति स एव एकतत्त्वमित्यर्थः॥ हिशब्देन सर्वं खल्वि रव तद्रूपं यत्काम्यं कर्म यदप्यकारणमका
२२ वान्वेद। आदेशमात्रं आचार्यमौनिः कुरुषावदेत्यादि श्रुत्यर्थं संपाद्यनाय अ हिर्मुखवचनमप्यमौधिकत्वालावात्॥ १२॥ त
हि एकदेशमात्रे

इदं विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः॥ तद्धि स्वयं वेद
त्वमात्मनात्मानमवेक्ष्य मोघदृक् परस्य पुंसः परमात्मनः कलां॥ अजं नःशास्त्रदृशमीश्वरे नचार्पितं कर्म यदप्य
धिगणेपता॥२१॥ इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य तो धृतव्रतः॥ उक्तकर्मस्या खिलबंधस्तु कयेस
रूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं॥२२॥

स्त्वादित्याह। त्वमिति हे अमोघदृक् त्वं आत्मना स्वयं आत्मानमजं ह्वीनं च कर्म च न्मूनमेवेति दर्शयति॥ नैष्कर्म्य २०
पुंसः कलां अंशभूतं तत् तस्मात् महानुभावस्य हरेरभ्युदयः। अतो हरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह॥ अथो अतः का
अनेनैव तपआदि सर्वं तव सफलं स्यादित्याह इदं हीति॥ श्रुतादेः तः धृतानि व्रतानि येन स्मत्वानेवं महागुणस्तावु
र्थः फलं। किं तत्। उत्तमश्लोकस्य गुणानुवर्णनमिति यत्॥२२॥ स्य बंधमुक्तये त्वमनुस्मरल्लीलां वर्णयेत्यर्थः॥

अर्भकः२ अहमिति

मत्संगतोहरिकथाश्रवणादिफलंस्ववृत्तांतेनप्रपंचयति।अहंपुरापूर्वकल्पेअतीतभवेपूर्वजन्मनिवेदवादिनांदास्याःसकाशाद
उत्पन्नोस्मि॥निरूपितःनियुक्तः कयोगिनांशुश्रूषणे।आप्रावृषिवर्षोपलक्षितेचातुर्मास्येनिर्विविक्षतांनिर्वेशमेकत्रवासंक
र्तुमिच्छतां॥२३॥अपेतान्यखिलानिचापलानियस्मात्तस्मिन्ननियतंउदियेऽअधृत क्रीडनकेत्यक्तक्रीडासाधने।अनुवर्तिनि
अनुकूले॥२४॥उच्छिष्टस्यलेपान्पात्रलग्नान्तैर्द्विजैरनुज्ञातःसकृत्भुंजेसकृत्तेनतत्तजनेनापास्तकिल्बिषोजातोऽस्मितेषां

अहंपुराऽतीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनां॥निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्ष
तां॥२३॥तेष्वप्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि।चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यदर्शनाःशुश्रूषमाणेमुन
योऽल्पभाषिणि॥२४॥उच्छिष्टलेपाननुमोदितोद्विजैःसकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः।एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्ध
र्मएवात्मरुचिःप्रजायते॥२५॥तत्रान्वहंकृष्णकथाःप्रगायतामनुग्रहेणाशृणवंमनोहराः।ताःश्रद्धयामेऽनुपदंवि
शृण्वतःप्रियश्रवस्यंगममाभवद्रुचिः॥२६॥तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्महामुनेप्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम।ययाहमे
तत्सदसत्स्व मायया पश्येमयिब्रह्मणिकल्पितंपरे॥२७॥ ।

धर्मेपरमेश्वरभजनेएवआत्मनोमनसोरुचिःप्रजायतेस्मेत्यनुषंगः॥२५॥अशृणवंश्रुतवानस्मिमेश्रद्धयाममैवशृण्वतः
सिद्धयानेत्रयेन्यनवलाज्जनितयाअतोममेतस्याप्रोपानस्करं।प्रियश्रवायस्यतस्मिन्नुलब्धरुचेर्ममास्खलिताअप्र
तिहतामतिःअभवदित्यनुषंगः।ययामत्याअपरेप्रपंचातीतेब्रह्मरूपेमयिसदसत्स्थूलंसूक्ष्मंचएतत्शरीरंस्वमायया
स्वाविद्ययाकल्पितंनतुवस्तुतःऽस्तीतितत्क्षणमेवपश्यामि॥२७॥ ॥ ॥

क्षात २

सो०प्र० २स प्रवरजस्तमोपहा भक्तिः प्रवृत्ता २

एवं शुद्धे त्वंपदार्थज्ञाते देहादिकृतविक्षेपनिवृत्ते स्वकारणात्मरजस्तमो निवर्त्तिका दृढा भक्तिर्गतेत्याह। इत्थमिति। हरेर्य

शः। अनुसवं त्रिकालं॥२८॥ तस्येति शुद्धत्वंपदार्थस्य दृढभक्तिमतो मे प्रश्रितस्य विनीतस्य॥२९॥ गुह्यतममिति। साधन

२२ भूतधर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यं तत्साध्यं विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं तत्प्राप्यमीश्वरज्ञानं गुह्यतमं॥ भगवतोदितं भागवतशास्त्रं अन्ववोच

न्नुपदिष्टवंतः॥३०॥ तदेव ज्ञानं पूर्वोक्तत्वंपदार्थज्ञानात् विवेकेन दर्शयति। येनैवेति। अविदं ज्ञातवानहं॥३१॥ तत्साधन

धर्मरहस्यं संसूचितमित्याह। एतदिति। तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितं भेषजं निवर्त्तकमथ च मोक्षसाधकमिति यावत्॥ किंत

इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलं॥ संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोप

हा॥२८॥ तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः। श्रद्दधानस्य बालस्य दांतस्यानुचरस्य च॥२९॥ ज्ञानं गुह्यतमं यत्त

त्साक्षाद्भगवतोदितं। अन्ववोचन्गमिष्यंतः कृपया दीनवत्सलाः॥३०॥ येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः। मायानुभा

वमविदं येन गच्छंति तत्पदं॥३१॥ एतत्संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितं। यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितं॥३२॥ २३

आमयो येन भूतानां जायते य श्च सुव्रत। तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितं॥३३॥ ॥

भगवति भावितं समर्पितं यत्कर्म तत्॥ कथंभूते भगवति। ईश्वरे सर्वनियंतरि एवमपि च ब्रह्मणि अच्युते पूर्णेत्रपि। २२॥

ननु संसारहेतोः कर्मणः कथं तापत्रयनिवर्त्तकत्वं सामग्रीभेदेन घटत इति सदृष्टांतमाह द्वाभ्यां। यश्चामयो रोगः

येन घृतादिना जायते तदेव केवलमामयकारणं तद्द्रव्यं तमामयं न पुनाति न निवर्त्तयतीत्यर्थः॥३२॥ किंतु चिकि

त्सितं द्रव्यांतरैर्भावितं सत् पुनात्येव यथा॥३३॥ ॥ तदेव द्रव्यं घृतादि।

आत्मविनाशायकर्मनिबंधये कल्पंते समर्था भवंति परे ईश्वरे कलिताः अर्पिताः संतः अत्र च सत्यं महसे वा ततस्तस्मात्ततस्य
दुर्म्मग्रहात्ततो भगवत्कथाश्रवणं ततो भगवति रतिः तया च देहद्वयविवेके आत्मज्ञानं ततो दृढा भक्तिः ततो भगवत्तत्त्वज्ञानं ततस्तत्कृ
पया सर्वज्ञत्वादि भगवद्गुणाविर्भाव इति क्रमो दर्शितः॥ २१ ॥ [illegible] ज्ञानेनैवाज्ञानस्यात्मकर्मनाशः तत्त्वज्ञानेन क्रियायोगाद्भवति
कर्मणा ४ कथं कर्मनाशः स्यात्। तत्राह। यदत्रेति। भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्म तत्क्रियायोगं जनयतीति सदाचारेण दर्शयति। यद्यद
भगवतः शिक्षया कर्माणि कुर्वाणा भवंति तदा कृष्णस्य गुणनामानि गृणंति अनुस्मरंति च कृष्णमित्यर्थः। इयं भगवच्छि

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वसंसृतिहेतवः॥ त एवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे॥ २४ ॥ यदत्र क्रियते कर्म भ
गवत्परितोषणं॥ ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितं॥ २५ ॥ कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयासकृत॥
गृणंति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरंति च॥ २६ ॥ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय न
मः संकर्षणाय च॥ २७ ॥ इति मूर्त्यभिधानेन मंत्रमूर्तिममूर्तिकं॥ यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान्॥ ८
२८॥

क्षा यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति। कीर्तनश्रवणादि
रूपं भक्तिहेतुत्वं [illegible]कं॥ २५ ॥ ज्ञानहेतुत्वमाह द्वाभ्यां॥ ॐ नम इति। नमो धीमहि मननस्यानुमननं कुर्वीमहि॥ २६ ॥
अमूर्तिकं मंत्रात्व्यतिरिक्तमूर्तिशून्यं यजते पूजयति स सम्यग्दर्शनो भवति॥ २७॥

एवंचकृतवतिमयिहरिः स्वस्वरूपंज्ञानादिकंदत्तवानित्याह॥ इमंत्वनिगमंब्रह्मन्नवेत्यमयानुष्ठितं॥ अवेत्यज्ञात्वाचानावज्ञीतिंवा॥ २९॥ अ
तस्त्वमप्येवंकुर्वित्याह॥ च इति॥ अदत्तं अनल्पं अतीयस्य अदत्त कृतविस विक्रतयशाः अख्याहिकथय। येनविक्रतेन। बुद्धेन
विदांविदुषां बुभुत्सितं वाङ्मुमिच्छासमाप्यते॥ यतः दुःखैः पीडितानां क्लेशशांतिं अकारांतरेणनमन्यंते॥ ४०॥ इतिप्रथमेपंचमः॥
व्यासस्यअतस्याथं वषष्ठेप्राग्जन्मसंतवंस्वनाम्यंनारदःप्राहकृष्णसं कथयन्‌ उद्भवं॥ १॥ स्वचयमपितस्याविकीर्णंगुरुपदेशानंतरलावि
तच्चरितंपृच्छति॥ तित्युतिरिति विप्रवसितेतत्रदेशगमनेकृते तस्मातिविज्ञानस्यादेष्टा॥ त्रि परं वयउत्तरमायुः तच्चर्याकथंवार्त्तितंनीतं॥ इद
इमंत्वनिगमंब्रह्मन्नवेत्यमदनुष्ठितं॥ अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वास्मिन्‌सांवक्केशवः॥ २९॥ त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोःस
माप्यतेयेनविदांबुभुत्सितं॥ आख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणमुशंतिनान्यथा॥ ४०॥ ति॥ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेपंचमोध्यायः॥ सूतउवाच॥ एवंनिशम्यभगवान्‌देवर्षेर्जन्मकर्मच॥ भूयःपप्रच्छतंब्रह्म
न्व्यासःसत्यवतीसुतः॥ १॥ व्यासउवाच॥ भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिस्तव॥ वर्त्तमानोवयस्याद्येततःकिमक २२
रोद्भवान्‌॥ २॥ स्वायंभुवकयावृत्त्यावर्त्तितंतेपरंवयः॥ कथंचेदमुदस्राक्षीःकालेप्राप्तेकलेवरं॥ ३॥ प्राक्कल्पविषयाम्
तांस्मृतिंतेमुनिसत्तम॥ नह्येषव्यवधात्काल एषसर्वनिराकृतिः॥ ४॥ श्रीनारदउवाच॥ भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञाना २४
देष्टृभिर्मम॥ वर्त्तमानोवयस्याद्येततएतदकारिषं॥ ॥ ॥ ॥
मितिदासीपुत्रत्वंतंकलेवरंउदस्राक्षीः उदसृष्टवानसि॥ ३॥ एषकल्पांतलक्षणःकालःतेस्मृतिंकथंनव्यवधात्‌नखंडितवान्‌
अउगमालावस्त्वार्षः। यतस्सेषसर्वस्यनिराकृतिमपलापोयस्मात्स॥ ४॥ अकारिषंकृतवानहंरेफषकारयोर्विश्लेषः
षः छंदोनुरोधेन॥ ५॥ ॥

इति घोटक

तत्र तावत्कंचित्कालं तत्रैव मातृस्नेहयंत्रितोन्यत्र वस्तुमित्याह निर्लिः ॥ एकपवाहमात्मजोयस्याः स्मा ॥ यो पितर्मृढेतिस्त्रि वमाशनाः श्री
तत्रतावत्कंचित्कालंतत्रैवमातृस्नेहयंत्रितोन्यवस्तुमित्याह ॥ एकएवाहमात्मजोयस्याःस्म ॥ योपितर्मूढेतिस्नेहानुबंधहेतुः ॥ ६ ॥ किंकरीत्यस्यार्थप्रपंचयति ॥ अस्वतंत्रा ॥ अतो नकल्याणमस्मर्थाच्चासीत् ॥ दासकर्मयोयो
हानुबंधहेतुः ॥ ६ ॥ किंकरीत्यस्यार्थप्रपंचयति ॥ अस्वतंत्राल ॥ अतो नकल्याणमसमर्थाच्चासीत् ॥ दासकर्मयीयो
षेत्यपतिपारवश्यपदृष्टांतः ॥ तदेवं मास्नेहं चक्रे ॥ ७ ॥ अहंचदिग्गादिदृक्षन तिज्ञः अतस्तत्रैवन्यवस्तुमित्याह ॥ अहंचत
स्मिन् ब्रह्मकुले तस्याः मातुः स्नेहानुबंधस्यावेक्षया कदाविरमेदितिप्रतीक्षये त्यर्थः ॥ अपिवान्वमेक्षतवान्

एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किंकरी ॥ मय्यात्मजेनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबंधनं ॥ ६ ॥ सा स्वतंत्रा न कल्पा ऽ
सीत् योगक्षेमं ममेच्छती ॥ ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा ॥ ७ ॥ अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्ष
या दिग्देशकालाऽव्युत्पन्नो बालकः पंचहायनः ॥ ८ ॥ एकदा निर्गतां गेहाद्दुहंतीं निशि गां पथि ॥ सर्पोदश
त्पदा स्पृष्टः कृपणां काल नोदितः ॥ ९ ॥ तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः ॥ अनुग्रहं मन्यमा-
नः प्रातिष्ठं दिशमुत्तरां ॥ १० ॥ ॥

पंचहायनः पंचवर्षः ॥ ८ ॥ गेहान्निर्गतां गां दुहंतीं हेतौ शतृप्रत्ययः दोग्धुं निर्गतामित्यर्थः पदा पादेन आस्पृ
ष्टः ईषदाक्रांतः अदशत् ॥ अखादत् ॥ ९ ॥ ततः मातुर्मरणं अकल्याणं मन्वीभ्रतईशस्यानुग्रहं मन्यमानः उत्तरां दिशं
सापि दैवनोदिता ननु स्वतंत्रा ॥ प्रातिष्ठं प्रस्थितोऽस्मि ॥ १० ॥

स्फीतान् जनपदादीनतियातः स्मनूमहद्विपिनमड्डाहमितिच पुल्कान्विय । जनपदादिषु नानागुणदोषयुक्तेषु स्वमद्दष्टिः स्मनूगतोऽहमितितात्पर्यार्थः स्फीतान् । समृद्धान् । जनपदान् देशान् तत्रतस्यांदिशिपुरग्रामव्रजाकरान् । तत्रपुराणि राजधान्यः ग्रामाः लघुग्रामकाः विप्राश्चविप्रत्लाश्चयत्रैवनवसंतीति । मतुग्रामइतिप्राक्तः शूद्राणांवासएवेति । व्रजागोकुलानि । आकरारत्नाद्युत्पत्तिस्थानानितान् । खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटोगिरितटग्रामाः । लघुकावा । एकतोयत्रतुग्रामोनगरंचैकतः स्थितं । मिश्रंतुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रयमिति । वाटयः स्पगन्धपुष्पवाटिकास्ताः वनानिस्वतः सिद्धवृक्ष

स्फीतान्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान् । खेटखर्वटवाटीश्चवनान्युपवनानिच ॥ ११ ॥ चित्रधातुविचित्राद्रीन्निम्नगांस्तुजद्रुमान् । जलाशयान्शिवजलान् नलिनीः सुरसेविताः ॥ १२ ॥ चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः । नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरं ॥ १३ ॥ एकएवातियातोऽहमद्राक्षंविपिनंमहत् ॥ १४ ॥ ॥

णांसमूहाः । उपवनानिरोपितवृक्षाणांतानिच ॥ ११ ॥ चित्रैर्धातुभिः स्वर्णरजताद्यैः विचित्रानद्रींश्च । इतरैर्लतानुजाःश्चरवायेषांतद्रुमायेषुतान् ॥ शिवानिसद्गुणिजलानियेषांतान् । नलिनीः सरसीः चित्राः स्वनायेषांतेः पत्ररथैः पक्षिभिः तन्नादप्रबुद्धैरित्यर्थः ॥ विभ्रमद्भिः भ्रमरैः श्रीःशोभायासांतानलिनीः अतियातः अतिक्रम्यगतः नन्महद्विपिनंवनमद्राक्षं कीदृशंनलवेणुशराणांस्तंबैः कुशैः कीचकैश्चगह्वरंदुर्गमं । तत्रवेणुजातयएवविशे [illegible] ॥ ॥ ॥

पा

=२ आत्मनामनसा आत्मस्थं हृदिस्थं

घोरं दुःसहं प्रतिभयाकारं भयंकररूपं। व्यालादीनां अजिरं क्रीडास्थानं परिश्रांतानींद्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य तृषा परीतो व्याप्तः उपस्पृष्टः आचांतः॥१५॥ पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले आश्रितः उपविष्टः आत्मना बुद्ध्या आत्मस्थं आत्मानं परमात्मानं॥१६॥ भावेन तन्मयतया निर्जितं वशीकृतं यच्चेतः तेन। औत्कंठ्येन अश्रुकलाभिर्युक्ते अक्षिणी यस्य॥१७॥ प्रेम्णो ऽतिभरेण निर्भिन्नपुलकान्यंगा
तस्य मे हृदि स्थाने हरिराविर्बभूव१

१४
घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरं॥ परिश्रांतेंद्रियात्मा ऽहं तृट्परीतो बुभुक्षितः॥ ॥ स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतश्रमः॥१५॥ तस्मिन्निर्मनुजे ऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः॥ आत्मनात्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिंतयं॥१६॥ ध्यायतश्चरणांभोजं भावनिर्जितचेतसा॥ औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः॥१७॥ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगो ऽतिनिर्वृतः॥ आनंदसंप्लवे लीनो ना ऽपश्यमुभयं मुने॥१८॥ रूपं भगवतो यत्तन्मनःकांतं शुचापहं॥ अपश्यन्सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्मना इव॥१९॥ दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि॥ वीक्षमाणो ऽपि ना ऽपश्यमवितृप्त इवा ऽतुरः॥२०॥ एवं यतंतं विजने मामाहा ऽगोचरो गिरां॥ गंभीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव॥२१॥ हंता ऽस्मिञ्जन्मनि भवान्मा मां द्रष्टुमिहा ऽर्हति॥ अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शो ऽहं कुयोगिनां॥२२॥ ॥

कारणात्कार्यं च॥ सुखं दुःखं वा॥ शरीरं दूषं वा॥ आत्मानं परं वा
नियस्य आनंदात्मा संप्लवे महापूरे परमानंदे उलयं आत्मानं परं च॥१८॥ मनसः कांतं अभीष्टं शुचः शोकस्तमपहंतीति तथा॥ ततः उत्तस्थे उत्थितः वैक्लव्यात्॥१९॥ हृदि मनः प्रणिधाय स्थिरीकृत्य अवितृप्तः हा मातुर इव अत्यवमिति शेषः॥२०॥ गिरां गोचरः संवेदनस्य अविषयस्तत् ईश्वरः॥२१॥ हंतेति मानुकंपासंबोधने। मा इति मां द्रष्टुं नार्हति॥ यतः न अविपक्वा दग्धाः कषायाः मलाः कामादयो येषां तेषां कुयोगिनां अनिष्पन्नयोगानां॥२२॥ ॥

अधुना विमुंचति २ | नचिप्रघातनयातीत्यर्थः

कुतस्त्वर्हिदृष्टेः मीं त्वाह। मक्तव्दर्शितिमयेतियत्एतकामायमय्यनुरागाय। चकामेन किमित्यत आह। मक्क
मः पुमानुत्सृज्यात् कामना ॥२३॥ अदीर्घया॰ पिस्मतामेवयाविघ्नंनिद्यंलोकंदेह। मज्जनतामत्पार्षदतांगतास्मि॥
२४॥ प्रजानास्तृष्टेः सर्गनिरोधेसंहारेपिप्रजाः सर्गस्यनिरोधइतिवा॥२५॥ तत्रापिइदंमरहृत्तंअस्यमहतोत्तत्तस्य
निश्चितमेतत् दृग्वदइत्पादिस्कृतेः। कीदृशं। ईश्वरस्सर्वानियंतारनलमिलिंगमूर्त्तिर्यस्यततनत्तोलिंगंस्वेनि
हितमपिनलिंगयतइत्यलिंगो। तस्मैमेअदृष्टाय। अवनामप्रणामंविदधत्कृतवानहंतेनानुकंपितःमनुः॥२६॥ हरि

प्रीर

मक्तद्दर्शितंत्रूपमेतत्कामायतेनघ॥ सकामः शनकैःसाधुःसर्वानुमुंचतिहृच्छयान्॥२३॥ सत्वमेवयाऽदी
र्घयातेजातामायिदृढामतिः॥ द्विवावध्यमिमंलोकंगतामज्जनतामस्मि॥२४॥ मतिर्मायिनिवद्धयेनविप
घतकर्हिचित्॥ प्रजाःसर्गनिरोधेपिस्मृतिस्थमदनुग्रहात्॥२५॥ एतावद्दुक्त्वोपररामतन्महद्भूतंनभोलिं
गामलिंगमीश्वर॥ अहंचतस्मैमहतांमहीयसे शीर्ष्णावनामंविदधेनुकंपितः॥२६॥ नामान्यनन्तस्य
हतत्रपःपठन्गुह्यानिभद्राणिकृतानिचस्मरन्॥ गांपर्यटंस्तुष्टमनागतस्पृहः कालंप्रतीक्षन्विमदो
विमत्सरः॥२७॥ एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्नासक्तस्यामलात्मनः॥ कालःप्रादुरभूत्कालेतडित्सौदामिनीयथा॥२८

मनु

ता उ य ति तो उ प्रा चा

प्रारब्धकर्मक्षये

तत्रपःत्यक्तलज्जः विमत्सरोजातो। स्मीतिशेषः॥२७॥ कालेस्वावसरेकालो मृत्युः प्रादुरभूत्तत्राविर्लत्वञ्चकम्पा
यथाप्रादुर्भावदृष्टांतः विद्युद्धिवेति। सौदामिनीतिविशेषणंस्फुटत्वप्रदर्शनार्थंसुदाममालातत्रभवासौदामिनीउदाकारेत्यर्थः
मालाकारेत्यर्थः॥ यद्वासुदामापर्वतःतेनैकदिग्गतिस्वर्णस्फटिकादिमयपर्वतग्रातेतत्रवाहिविद्युदति
स्फुटास्तवातितद्वदित्यर्थः॥ यद्वातडिदितिभ्रांतिकइत्यर्थः॥ तडिदितिकवध्यायीतिनेस्फकस्मरणात्॥२८॥

सुदामा तु पु मान्पर्वतविध २ पर्वतभेदः सुदाम्नि मेघे मता सौदा मनी

प्रयुज्यमानमयितामिति। अयमर्थः। हित्वावद्यमिमं लोकं गंता मज्जनतामसीति या भगवत्या पार्षदतनुः प्रसादस्य मयि तनुः प्रतिश्रुता। तां प्रति भागवतीं मयि प्रयुज्यमाने नीयमाने आरब्धं यत्कर्म तन्निर्वाणं समाप्तिर्यस्य। आरब्धकर्मणोऽनिर्वाणमेव निर्वाणं यस्येति वा सः पंचभूतात्मको देहो न्यपतत। अनेन पार्षदतनूनामकर्मारब्धत्वं शुद्धत्वं नित्यत्वमित्यादि सूचितं भवति॥२८॥ इदं त्रैलोक्यमादाय उपसंहृत्य उदन्वतः एकार्णवस्यांभसि शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तु

एवं मयि तत्त्वं कुर्वाणे १=

प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुं। आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पांचभौतिकः॥२९॥ कल्पांत इदमादाय शयानेऽंभस्युदन्वतः॥ शिशयिषोरनुप्राणं विविशेंतरहं विभोः॥३०॥ सहस्रयुगपर्यंत उत्थायेदं सिसृक्षतः मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहं च जज्ञिरे॥३१॥ ॥ ॥

श्रीनारायणस्य

मिश्रोर्विभोर्ब्रह्मणः अंतः मध्यं अनुप्राणं निःश्वासेन सह विविशे प्रविष्टोऽहं ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य च ब्रह्मणः अवाप वैष्णवी निद्रा मे कीदृशाया विष्णुनेति कर्मांके श्यायनेऽस्मीति पाठे श्यायने स्वस्य च शयने शास्त्र शिशयिषोर्ब्र ह्मण इति श्रीनारायणनाभेर्दविवक्षये क्रमितिगमायितव्यौ प्राणेभ्यः इंद्रियेभ्यः अहं मरीचिमिश्राः। तन्मुख्या ऋ षयश्च जज्ञिरे॥३१॥ उक्तमन्नामदोषारोपदोषं गुरुस्तात्त्वेयं नु वदतीवक्ष्यमाण वाक्

तै नन्तुर

एकर्मिणस्त्रेवहिर्नैयांति। तपआदिभिर्ब्रह्मलोकंगताः अंतर्नयांति। अहंतु महाविष्णोरनुग्रहात्अखंडितब्रह्मचर्यव्रतःस्त्रन्नंत
र्बहिश्चपर्येमिपर्यटामिक्वचिदपिअविघाताअप्रतिहतागतिर्यस्यसः। किमितिपर्यटसि। ईश्वराज्ञयालोकमंगलार्थमि
त्याहद्वाभ्यां। देवेनश्रीकृष्णेनदत्तां स्वराःनिषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमाइतिस्वरब्रह्म तएवब्रह्मब्रह्मात्मकत्वात्
तेनविभूषितांस्वतःसिद्धसप्तस्वरामित्यर्थः। मूर्छयित्वाआलापवतींकृत्वा। स्वप्रयोजनमाह। प्रगायतइति। प्रियश्रवो
नमाह। एतद्धीति। मात्राविषयास्तेषांस्पर्शानागाःतेषामिच्छया आतुराणि चित्तानियेषांतेषांहरिचर्यानुवर्णनंयत्एतद्

अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीनपर्येम्यस्कंदितव्रतः। अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिःक्वचित्॥ ३२॥ देवदत्तामिमांवीणां
स्वरब्रह्मविभूषितां। मूर्छयित्वाहरिकथांगायमानश्चराम्यहं॥ ३३॥ प्रगायतःस्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियश्रवाः। आ
हूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि॥ ३४॥ एतद्ध्यातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेच्छयामुहुः। भवसिंधुप्लवोदृष्टोहरिचर्यानु
वर्णनं॥ ३५॥ यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतोमुहुः। मुकुंदसेवयायद्वत्तथात्माद्धानशाम्यति॥ ३६॥ सर्वं
तदिदमाख्यातंयत्पृष्टोहंत्वयानघ। जन्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणं॥ ३७॥ सूत उवाच॥ एवंसंभाष्यभगवा
२७ न्नारदोवासवीसुतं। आमंत्र्यवीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोमुनिः॥ ३८॥ अहोदेवर्षिर्धन्योयंयत्कीर्तिंशार्ङ्गधन्व
नः। गायन्माद्यन्निदंतंत्र्यारमयत्यातुरंजगत्॥ ३९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेषष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

भवसिंधोःप्लवःपोतः नकेवलंश्रुतिप्रामाण्येनकिंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांदृष्टएवेत्यर्थः। एतदेवेतुश्रवणमनुस्मरणेनद्रढयति। यमा
दिभिस्तथानशाम्यतियद्वन्मुकुंदसेवयाअद्धासाक्षात् आत्मामनः शाम्यति कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेणशाम्यति। किंपुनस्तत्कृप
वर्णनेनेतिभावः। भवतोमनःपरितोषकंचाख्यातं। आमंत्र्यअनुज्ञाप्ययादृच्छिकःस्वप्रयोजनमेकल्पशून्यः। हरिकथागायकस
र्वोस्तायतो अहोइति। माद्यन्हृष्यन् तंत्र्यावीणया॥ ३९ इतिप्रथमेषष्ठः॥ ॥माध्वागिरावाएपाच। ३८
३१॥

तीर्थंगंगादिपादोयस्यसतीर्थपादः। प्रियश्रवः श्रवणंयस्यसः। चेतसिहृदये श्रवणंयातिद्वादृष्टिविषयोभवतीत्यर्थः २७ ६

व्याससनारदसंवादषष्ठः

अथ वासुतं ... गतिसत्र ... विचारः ... तद्द्वय ... इति॥
वि॰ स्वकरोल ... वान्व्यासः ।

अथ भागवतश्रोतुर्जन्म वक्तुं परीक्षितः। सुप्तबालवधं द्रौणेर्दण्डः सप्तम उच्यते॥ तस्य नारदस्याभिप्रेतं श्रुतवान् अनु पश्चात्॥ ब्रह्मनद्यां ब्र
ह्मदैवत्यायां ब्राह्मणैराश्रितायां वा। सत्रमेकमेव वर्द्धयतीति तथा। बदरीणां षंडेन समूहेन मंडिते। मनः प्रणिदध्यौ स्थिरीचकार। स्वयमा
धिना अनुस्मरेति नारदोपदिष्टं ध्यानं कृतवानित्यर्थः। प्रणिहिते निश्चले अत्र हेतुर्भक्तियोगेनामले। पूर्वं मयसं पुरुषमीश्वरमपश्यत्

शौनक उवाच॥ ॥ निर्गते नारदे सूत भगवान्बादरायणः। श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्विभुः॥ १ ॥ सूत उवाच॥ ॥
ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे। शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्द्धनः॥ २ ॥ तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासो ब
दरीषंडमंडिते॥ आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्वयं॥ ३ ॥ भक्तियोगेन मनसि सम्यक्प्रणिहितेऽमले॥ अपश्यत्पुरु
षं पूर्णं मायां च तदपाश्रयं॥ ४ ॥ यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं॥ परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते॥ ५ ॥

पूर्णमिति वा पाठः॥ तदपाश्रयां ईश्वराश्रयां तदाधीनां मायां चापश्यत्॥ ईशमायाकृतानां च जीवानां संसृतिमपश्यदित्याह। यया
संमोहितः स्वस्वरूपावरणेन विक्षिप्तः परोऽपि गुणत्रयाद्व्यतिरिक्तोऽपि तत्कृतं त्रिगुणत्वाभिमानकृतमनर्थं च कर्तृत्वादिकं प्राप्नो
ति॥ ५ ॥

ना॰ भ॰

२८

अनर्थमुपशमयति योऽधोऽक्षजे साक्षाद्भक्तियोगस्तं चापश्यत् । एतं सर्वं स्वयं दृष्ट्वा एवमजानतो लोकस्यार्थे सात्वतसंहि
तां श्रीभागवताख्यां चक्रे । तदनेन श्लोकत्रयेण भागवतार्थः संक्षेपतो दर्शितः । एतदुक्तं भवति । विद्याशक्त्या मायया नियंता
नित्याविर्भूतपरमानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायया संमोहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्विपरीतधर्मा जीवस्तस्य चेश्व
रभक्त्या लब्धज्ञानेन मोक्ष इति । तदुक्तं स्वामिना ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानंद ईश्वरः स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेश्य ।
निकराकरः । तथा । स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्दितः । स्वाविर्भूतपरानंदः स्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वदृगुत्थविपर्या
सभवभेदजभीशुचः । यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरिं नुम इत्यादि । संहिताया अनर्थोपशमकत्वं दर्शयति । यस्यां श्रूयमा

अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ॥ लोकस्याऽजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहितां ॥ ६ ॥ यस्यां वै श्रूयमाणायां
कृष्णे परमपूरुषे ॥ भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥ स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजं ॥ शुकम
ध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ॥ ८ ॥ शौनक उवाच ॥ स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः ॥ कस्य वा महतीमे
तामात्मारामः समभ्यसत् ॥ ९ ॥ सूत उवाच ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे ॥ कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमि २८
त्थंभूतगुणो हरिः ॥ १० ॥ हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः ॥ अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥
परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनं ॥ संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयं ॥ १२ ॥

णायामेव किं पुनः । कृतायामित्यर्थः । अनुक्रम्य शोधयित्वा । कस्य वा हेतोर्महतीं विततां निर्ग्रंथाः ग्रंथिभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु
आशंका यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेति । यद्वा ग्रंथिरेव ग्रंथः निर्वृत्तो हृदयग्रंथिर्येषां इत्यर्थः । ननु
शुकेनाकिंत्वेत्यादि सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह । इत्थंभूतगुण इति । भक्तिं कुर्वंतु नाम एतच्छास्त्राभ्यासे कस्य किं कारणमित्यत आह । हरेरिति १
अध्यगात् अधीतवान् । विष्णुजनाः प्रिया यस्येति व्याख्यानाद्धि असंगेन तत्संगतिकाम इति भावः । एतेन तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिना शुकस्य आरब्धा
न सहृत्तिः कथमिति यत्पृष्टं तस्योत्तरमुक्तं । यदप्युक्तं परीक्षितः प्रायोपवेशेन श्रवणं कथमिति तस्य जन्म महाश्चर्यमित्यादिना तस्योत्तरं वक्तु
महोपरीक्षित इति विलापनं मुक्तिं मृत्युं वा संस्थां निर्याणं श्रीकृष्णकथानामुदयो यथा भवति तथा ॥ ॥१२॥ मेव

परीक्षितोजन्मनिरूपयिष्यन्द्रौणेस्तावत्कर्तव्यमेवाश्वत्थाम्नोऽश्वत्थाम्नोत्साहात् किंमेनरक्षितइतिवक्तुंकथांश्लोकेतियदेत्यादिना॥यदा
द्रौणिरश्वत्थामाकृष्णासुतानांद्रौपदीपुत्राणांशिरांस्युपाहरत्॥ ॥तदातन्मातापाञ्चाल्यरुदत्॥तांचपश्चादयन्नूकिरीटमाली
अर्जुनआहततृतीयेनान्वयः॥किमितिवालानांशिरांस्यानीतवान्॥इत्यपेक्षायामाह॥मृधेयुद्धे॥यद्यपिपांडवाअपिकौर
वाएवतथापिसृंजयवंशजोधृष्टद्युम्नःपांडवानांसेनापतिरितिसृंजयानामित्युक्तं॥वीरगतिंस्वर्गं॥अथाअनंतरंवृकोद

यदामृधेकौरवसृंजयानांवीरेष्वथोवीरगतिंगतेषु॥वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडेधृतराष्ट्रपुत्रे॥
१३॥भर्तुःप्रियंद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानांस्वपतांशिरांसि॥उपाहरद्विप्रियमेवतस्यजुगुप्सितंकर्मविग
र्हयंति॥१४॥माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना॥तदारुदद्बाष्पकलाकुलाक्षीतांसान्त्वयन्ना
हकिरीटमाली॥१५॥

पु० १

रेणाविद्धायाःक्षिप्तायाःगदायाःअभिमर्शेनपातेनभग्नाऊरुदंडौयस्य॥तथाभूतेधृतराष्ट्रपुत्रेदुर्योधनेस्मृतौतर्हिदुर्यो
धनस्यप्रेमेतिवितर्कइतिएवंस्यादितिपश्यन्नपितस्यतद्विप्रियमेवेतिवाक्यार्थः॥विप्रियत्वेहेतुः॥जुगुप्सितमितिघोरंदुःखंहृदयस्था
नवति॥बाष्पस्यकलाभिर्बिंदुभिराकुलेअक्षिणीयस्याःसा॥किरीटस्यैकदेशेपिदृश्याणावडजया॥किरीटमालीत्युक्तं॥१५

शुचः शोकाश्रूणि प्रमृजामि परिमार्जयामि यत यदा ब्रह्मबंधोः द्रोणपुत्रस्याधमस्य आततायिनइति। अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदार
हरश्चैव षडेते आततायिनइति स्मरणात् आततायी शस्त्रपाणिः तेनवधुत्रहत्त्वेलसते॥ गांडीवाद्धनुषो मुक्तै विशिखैः वाणैः उपाहरे त्वत्समीपमान
यामि॥ यतः शिरः आक्रम्य आस्मनविधूय दग्धपुत्रा सती वल्गवाचः आविचित्रजल्पाः नाषणानि तैः स अर्जुनः अच्युतएवमित्रं सूतश्च यस्य दंशि
तः बद्धकवचः उग्रं धनुश्चापं यस्य। कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य स गुरोः पुत्रं रथेन अन्वद्रवत् अन्वधावत् आपतंतं उधावंतं स द्रोणिः कुमारहा बालघा।

१७

तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे यद्ब्रह्मबंधोः शिर आततायिनः॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे त्वाक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा॥ सूतउवाच॥
॥१६॥ इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः सशांतयित्वाच्युतमित्रसूतः अन्वा द्रवद्दंशित उग्रधन्वा कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथे
न॥१७॥ तमापतंतं सविलक्ष्य दूरात्कुमारहोद्विग्नमना रथेन॥ पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां यावद्गमं रुद्रभयाद्यथार्कः॥१८॥

दिवाजः।

२९

२९ तीउद्विग्नमनाः कंपित हृदयः प्राणपरीप्सुः प्राणान्लब्धुमिच्छुः नतु कीर्तिं यावद्गमं यावद्गंतुं शक्यं तावत् उर्व्यां पराद्रवत् पलायत
प्रजोऽबला कः ब्रह्मास्त्रं गोपालक यासुतायद्युमुद्यतः स अर्कः रुद्रस्य त याद्यथापलायत तस्मात् अर्कइतिपाठे वामनपुराणकथा सूचिता॥ तथा
हि॥ विद्युन्माली नामकश्चिद्दानवः सामाहेश्वरः तस्मै रुद्रेण स्रौवर्णं विमानं दत्तं ततो मावर्कस्य घट्टतां प्राप्य च विमानदीप्त्या रात्रिं वि
लोपित वीतताऽर्कणानिजतेजोभिर्द्रावयित्वा तद्विमानं पातितं तत् बुद्ध्वा कुपितः रुद्रःलयादर्कः पर्याद्रवत्॥ ततः रुद्रस्य क्रूरदृष्ट्या दंदह्यमा
नः पतन्वाराणस्यां पपात तितोलोलार्कनाम्नाविख्यातोजातः॥ ॥ ॥१८

दक्षिणास्यां दिशि

विप्रा॰ पश्चिमस्तु॰ स इति वचनात्

अथ शरणं रक्षकरहितं॥ ननु पलायनमेव रक्षकमस्ति न तस्यापि कुंठितत्वादित्याह। श्रांतवाजिन इति यस्य तं। ब्रह्मशिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्रं।
द्विजात्मजः इत्यदीर्घदर्शितामाह। तद्ब्रह्मास्त्रं समाहितः कृतध्यानः। उपसंहारमजानतोऽपि संधाने हेतुः प्राणकृच्छ्र इति। ततः
अस्मात् सर्वतो दिशं प्रादुःकृतं प्रकटीकृतं तेजः आलोक्य ततं प्राणापदं ज्ञात्वा विप्रकृतं विज्ञापयितुं प्रथमं स्तौ
ति। श्रीकृष्णेति चतुर्भिः। स्वप्रकृते हेतोर्दह्यमानानां तस्मात् अपवर्गो ऽपवर्जयिता नाशक इत्यर्थः॥ यतस्त्वमीश्वरः साक्षा

यदाऽशरणमात्मानमैक्षत श्रांतवाजिनं॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेन आत्मत्राणं द्विजात्मजः॥ १९॥ अथोपस्पृश्य सलिलं सं
दधे तत्समाहितः॥ अजानन्नपि संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते॥ २०॥ ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचंडं सर्वतो दिशं॥ प्राणापद
मभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह॥ २१॥ अर्जुन उवाच॥ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामभयंकर॥ त्वमेको दह्यमाना
नामपवर्गोऽसि संसृतेः॥ २२॥ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः॥ मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थि
जीव५ तः आत्मनि॥ २३॥ स एव लोकस्य मायामोहितचेतसः॥ विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणं॥ २४॥ ॥

कुतः। यतः प्रकृतेः परः पुरुषः। तत् कुतः यत आद्यः कारणं। कारणत्वेऽप्यविकारितामाह। मायां व्युदस्य अतिलंघ्य
कैवल्यरूपे आत्मन्येव स्थित इति॥ त्रिवर्गदातापि त्वमेवेत्याह स इति। यस्त्वं मायामतिलंघ्य स्थितः स एव मा
यामोहितस्य जनस्य धर्मादिफलमुपास्यतः सन् विधत्से। वीर्येण प्रभावेन॥ २५॥ तत्पलायनमथ॥ छ॥ ॥छ॥ ॥
५१ धर्मार्थकाममोक्षादि श्रेयः फलं

साधुपदपातन्नूनारहस्यार्थमेव। ननु

तथाचानेनावतारेणतस्माधुपद्मपातोलक्ष्यतइत्याह। तथेति। किन्तुनारहस्यं मदिच्छामात्रेणनभवति तत्राह। स्वानांज्ञातीनांलक्षानांअनुध्या
नायच। तथाअनन्यतावानांपकातलक्षानांच। अनुध्यानायच [illegible] ऐवंरूपंवाचस्कृतंविज्ञापयति। किम
त्मकमिदंकुतोवाआयातीतिस्विन्वितर्के। इदंद्रोणपुत्रस्यब्रह्मास्त्रंमयातेनवधाणवाधेप्रदर्शितं केवलंनतुतत्प्रयोगकुशलइत्यर्थः॥
यतोस्मावुपसंहारंनवेदपतच्चवेवेत्यजानामि। प्रत्यवकर्षनंकृथावकरंनिवर्त्तकमित्यर्थः॥ अतस्तदस्त्रतेजःउत्पन्नंउत्कटंब्रह्मा
स्त्रतेजस्मैवजाहि घातयचत्स्त्रस्यकचास्त्रंतदुपसंहृत्यस्यचयमुपशामेयत॥ यतस्त्वमस्त्रज्ञोसि पुरेशात्रवस्मापवीरास्त्वान्हंतीतितथ॥

तथाऽयंवावतारस्तेत्तुवोत्तारजिहीर्षया॥ स्वानांचानन्य तावानांअनुध्यानायचास्मकृत॥२५॥ किमिदंस्विकुतोवेतिदेवदेव
नवेद्म्यहं॥ सर्वतोमुखमायातितेजःपरमदारुणं॥२६॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥वेत्थेदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंप्रदर्शितं। नैवाऽसौ
वेदसंहारंप्राणवाधउपस्थिते॥२७॥ नह्यस्याऽन्यतमंकिंचिदस्त्रंप्रत्यवकर्षनं॥ जह्यस्त्रतेजउन्नद्धमस्त्रज्ञोह्यस्त्रतेजसा॥ ३०
सूतउवाच॥ श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा॥ स्पृष्ट्वाऽपस्तंपरिक्रम्यब्राह्मंब्राह्मायसंदधे॥२८॥ संहत्याऽन्योन्यमुभयोस्ते
जसीशरसंवृते॥ आवृत्यरोदसीखंचववृधाऽतेर्कवह्निवत्॥२९॥ दृष्ट्वास्त्रतेजस्तुतयोस्त्रींल्लोकान्प्रदहन्महत्॥ दह्यमाना॥ प्रजा
सर्वाःसांवर्त्तकममंस्त॥३०॥ ॥

फाल्गुनोऽर्जुनः॥ आपःस्पृष्ट्वाआचम्यतंश्रीकृष्णंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्यब्राह्मायब्रह्मास्त्रंनिवर्त्तयितुं। ततस्तउभयोर्ब्रह्मास्त्र
योस्तेजसीशरैःसंवृतेसंवेष्टितेपरस्परंमिलित्वाववृधातेअवर्द्धतां। किंकृत्वारोदसीद्यावापृथिव्योरवमंतरिक्षंचआवृत्य। य
थाप्रलयेसंकर्षणमुखाग्निःअपरिस्थितोऽर्कश्चसंहृत्यवर्द्धतेतद्वत्॥ तयोर्द्रौणिफाल्गुनयोः तेनदह्यमानाःसांवर्त्तकंप्रल
याग्निंस्वअमंस्तमे निरा॥३॥ ॥

३२
लोकानां व्यतिकरं व्यत्ययं नाशमित्यर्थः ।वासुदेवस्य मतं चालक्ष्य बभ्राश्रुद्वयमुपसंहृतवान् ।गौतमवंश
जा गौतमी कृपी तस्याः सुतं ।अमर्षणेन कोपेन ताम्रे अक्षिणी यस्य सः ।निष्कृपत्वे दृष्टांतः ।पशुं यथेति ।तस्य
वधेन धर्म इत्यत्र दृष्टांतः ।यथा याज्ञिकः पशुमिति रशनया रज्ज्वा शोकरोषादिषु कस्याप्यर्जुनस्य धर्म्म
सं.२१ निष्ठा ख्यापनाय श्रीकृष्णवाक्यं तदाह षड्भिः ।शिबिराय राजनिवेशाय नेतुमिच्छंतीं सकुपितइति अनाग
प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तं ॥ मतं च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयं ॥३२॥ तत आसाद्य तरसा दारु
णं गौतमीसुतं ॥ ववंधामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ॥३३॥ शिबिराय निनीषंतं रज्ज्वा वध्वा रिपुं बलात् ॥ प्राहार्जुनं प्रकुपितो भग
वानंबुजेक्षणः ॥३४॥ मैनं पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबंधुमिमं जहि ॥ योसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ॥३५॥ मत्तं प्र
मत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडं ॥ प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हंति धर्मवित् ॥३६॥ स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः
खलः ।तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ॥३७॥ प्रतिश्रुतं च भवता पांचाल्यै शृण्वतो मम ॥ आहरिष्ये शिरस्त
स्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥३८॥ तदसौ वध्यतां पाप आततायात्मबंधुहा ॥ भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः ॥३९॥
एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ॥ नैच्छद्धंतुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान् ॥४०॥ अथोपेत्य स्वशिबिरं गो
विंदप्रियसारथिः ॥ न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचंत्या आत्मजान् हतान् ॥४१॥ ॥ ॥ विस्रंभ जशस्वासंत्रंवा ।
मा निरपराधमनु ।रिपोरपि सुप्तस्य बालस्य च वधो न धर्म इत्यर्थं दर्शयति मत्तं मद्यादिना प्रमत्तं अनवहितं उन्मत्तं ग्रहवातादिना जडं
अनुद्यमं ।प्रपन्नं शरणागतं विरथं त्यक्तरथं तद्वधो दंडरूपत्वात्तस्यैव श्रेयः अकल्मषार्थत्वात् ॥ यद्यतो दंडाद्याया अनिराकृताद्दोषात् पुमान्
धो यातीति ।तथा च स्मरंति ।राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।निर्मलाः स्वर्गमायांति संतः सुकृतिनो यथेति ।यद्यपि वादितस्त
थापि हंतुं नेच्छत ।आत्महनं पुत्रहंतारमपि यतो महान् ।गोविंदः प्रियः सारथिर्यस्य आत्मजान् शोचंत्यै ॥ ॥ ४१

ना·ब्र·

तथापरि सर्वे नव्याहृतमानीतं । कर्मणा जुगुप्सितेन दोषेणावाङ्मुखं अपकृतं अपकारिणं कृपया निरीक्ष्य वामःशो
भनः स्वभावो यस्याः मानना मे उवाच चेति चकारात्तस्यासंभ्रमः सूचितः ॥ बंधनेनानयनं ॥ असहंती ॥ असहमाना ॥ मुच्यतां मुच्यतामितिवाच
सरहस्यः गोप्यमंत्रसहितः विसर्गोपसंयमः प्रयोगः उपसंयमः उपसंहारः ताभ्यां सहितो ॥ अस्त्रग्रहस्य ॥ किंच तस्य द्रो
२१ णस्यात्मा देहस्तस्यार्द्धरूपा आस्ते अर्धं चिद्धेतुः पत्नी अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः जायापती अग्निमादधीं

तथाहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन ॥ निरीक्ष्य कृष्णापकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया न
नाम च ॥ ४१ ॥ उवाच चासहत्यस्य बंधनानयनं सती ॥ मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४२ ॥ सरहस्यो
धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः ॥ अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४३ ॥ स एष भगवान्द्रोणः प्रजारू
पेण वर्त्तते ॥ तस्यात्मनोऽर्धं पत्न्यास्ते नान्वगाद्वीरसूः कृपी ॥ ४४ ॥ तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलं ॥ वृजि
नं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वंद्यमभीक्ष्णशः ॥ ४५ ॥ मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ॥ यथाहं मृतवत्सार्त्ता रोदि
म्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ४६ ॥ यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः ॥ तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबंधं शुचा
र्पितं ॥ ४७ ॥ ॥

यातामिति श्रुतेः ॥ अनयोरेकाकारकत्वावगमात् नेनु सत्त्वे स्मृते कथं साजीवतीति चाह ॥ नान्वगादिति सा यतो वीरसूः पु
त्रवती तत्र स्मात्कौरवगुरोः कुलं भवद्भिः कर्तृभिः वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हतीति ॥ किंतु पूज्यं वंद्यं च मृतवत्सा मृतपुत्रा ॥ विप
क्षे दोषमाह ॥ यैरिति ॥ तैषां राजन्यानां कुलं कर्मकं कथं प्रदहतमानुबंधं सपरिवारं शुचा शोकेनार्पितं व्याप्तं वा ब्रह्मकुलं कर्तृ प्रद
हति ॥ ४८ २१

उगर निर

धर्मम्मित्यादयो वचसः षड्गुणाः। पूर्वश्लोकषट्कोक्ताः धर्म्याः धर्म्यं धर्मादनपेतं मुच्यतां मुच्यतामिति। न्याय्यं न्यायादनपेतं नरहस्य पूज्
त्वादि सकरुणं तस्यात्मनोर्द्धमिति निर्व्यलीकं तद्ब्रह्मघ्नेति। समं समा रोदीदिति दुःखस्याम्योक्तेः। महत्त्वयैः कोपितमिति। निद्दु
रात्मत्या हितोपदेशात्। एवं तत्र राज्ञ्या वचः हे द्विजाः प्रत्यानंदत् अनुमोदितवान्। नकुलादयश्च प्रत्यनंदन्। युयुधानः सात्यकिः।७९
स्त्रा।
४८

श्रीसूत उवाच॥ ॥धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत्। राजा धर्मसुतो राज्ञ्याः प्रत्यनंदद्वचो द्विजाः॥
॥४८॥ नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनंजयः॥ भगवान्देवकीपुत्रो ये चान्ये याश्च योषितः॥४९॥ तत्राहा
मर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान्वधः स्मृतः॥ न भर्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा॥ ॥५०॥ ॥निशम्य भी
मगादितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः॥ आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव॥ ॥५१॥ ॥

तस्य तथाविधस्य द्रोणेर्वध एव श्रेष्ठः अन्यथा तस्य नरकपात प्रसंगात् तदाह। न भर्तुरिति॥ अहन् जघान। चतुर्भुजो कृष्णः
तावत् भीमेन हंतुं प्रवृत्ते द्रौपद्या च सहमाता तन्निवारणे प्रवृत्ताया मुत्तयोः संवारणाय। विष्कृतचतुर्भुज इति सन्दि
हानस्य सख्युरर्जुनस्य॥ ॥५१॥

ना.प्र.

वधार्हणः वधार्हः मयैव शास्त्रकृता ब्राह्मणो न हंतव्यः तथा॥ आततायिनमायांतमपि वेदांतपारगं॥ जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदिति वदता॥ तदुभयमप्यनुशासनं परिपालय। तच्च प्रतिज्ञां पूरयेत्याह॥ प्रियां सांत्वयता त्वया यत्प्रतिश्रुतं हननेन तत्सत्यं कुरु॥ मह्यं मम॥ तच्च वधे भीमस्य प्रियं भवति अवधे द्रौपद्याः ह्रिये श्रीकृष्णस्य हार्दं अभिप्रायं आज्ञाय

श्रीभगवानुवाच॥ ब्रह्मबंधुर्न हंतव्यः आततायी वधार्हणः॥ मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनं॥ ५२॥
कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सांत्वयता प्रियां॥ प्रियं च भीमसेनस्य पांचाल्या मह्यमेव च॥ ५३॥ सूत उवाच॥ अर्जुनः
सहसाज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना॥ मणिं जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजं॥ ५४॥ विमुच्य रसनाबद्धं
बालहत्याहतप्रभं॥ तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत्॥ ५५॥ वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्या-
३२ पणं तथा॥ एष हि ब्रह्मबंधूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः॥ ५६॥ पुत्रशोकातुराः सर्वे पांडवाः सह कृष्णया॥ ३२
स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकं॥ ५७॥ इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥ अश्वत्थामनिग्रहो नाम सप्तमः

शाखानरस्य शाक्यमुत्तयं विदध्यात्॥ अतो यमभिप्रायमिति ज्ञात्वेत्यर्थः॥ असिना खड्गेन मूर्धन्यं मूर्धनि जातं सह मूर्द्धजैः
सकेशं॥ १॥ मणिना च हीनं निर्यापयत् निःसारितवान्॥ अनेन श्रीकृष्णोक्तं सर्वं संपादितमित्याह॥ वपनमिति॥ निर्ह-
रणं दाहार्थं नयनं॥ इति प्रथमे सप्तमः॥ ॥ दैहिकः देहसंबंधी हस्तपादादिच्छेदलक्षणः ४

अष्टमेकुपितंद्रोणेरस्त्राद्त्रापरीक्षितः ॥ श्रीकृष्णेन स्तुतिः कुंत्या राज्ञः शोकश्च कीर्त्यते ॥१॥ ते पांडवाः संपरेतानां मृतानां गं
गायामुदकं दातुं ॥ सकृष्णाः श्रीकृष्णेन सहिताः स्त्रियः पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा ॥ तस्मिन्कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधि
नात् ॥ निनीय दत्वा हरिपादाब्जरजोभिः पूतायाः सरितः गंगायाः तस्याः जले ॥ पुनर्ग्रहणात् आप्लावे पि स्नाता इति गम्यते ॥२
कुरुपतिं युधिष्ठिरं सहानुजं भीमादिभिः सहितं ॥ मुनिभिः सहितः ॥ कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः ॥ उच्छेद्य
२ ४ सहितः सांत्वयामास किं कुर्वन् भूतेषु

श्रीसूत उवाच ॥ अथ ते संपरेतानां स्वानामुदकमिछतां ॥ दातुं सकृष्णा गंगायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥
१॥ ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः ॥ आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ॥२॥ तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं
सहानुजं ॥ गांधारीं पुत्रशोकार्तां पृथां कृष्णां च माधवः ॥३॥ सांत्वयामास मुनिभिर्हतबंधून्शुचार्पितान् ॥ भूतेषु कालस्य
गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियां ॥४॥ साधयित्वाजातशत्रोः स्वराज्यं कितवैर्हृतं ॥ घातयित्वासतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः ॥५॥ याज
यित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ॥ तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥६॥ आमंत्र्य पांडुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसं
युतः ॥ द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥७॥ गंतुं कृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकां रथमास्थितः ॥ उपलेभेभिधावंतीं
मुत्तरां भयविह्वलां ॥८॥ ॥ [illegible] ॥ पुरंदरसदृशा [illegible] शतमन्योरिव ॥ निवृत्तिमिति [illegible]
कचग्रहणादिना क्षतं नष्टमायुर्येषां तान् ॥ याजयित्वेत्यादिना विकथा संक्षेपः ॥ शतमन्योः शतक्रतोरिव ॥ सैनेयः [illegible]
उद्धवेन संयुतः रथमास्थितः सन् उत्तरां परीक्षिन्मातरं अभिमुखं धावंतीं उपलेभे ददर्श ॥ ॥ सप्तायनमठ ॥ रामायनमठ ॥ ॥
[illegible] वित्रद ॥ शास्त्रं च यस्य शासन [illegible] रावण कालवश छिन्न ॥ येपि शोषां तु शक्तो समुद्र [illegible]
[illegible] प्रविष्टा [illegible] ॥ एवं कालगतिं बुद्धा [illegible]

श्री ग

उत्तराभीतास्सती प्रार्थयते पाहि पाहीति द्वाभ्यां अन्यस्मात्प्रार्थनायोग्यत्वाभावमाह । ततश्चेतः अन्यं अभयं अभयं प्रदातारं न पश्यामि । यत्र लोके पर
२२ स्परं मृत्युर्भवति ॥ तत्र भक्तानां येन मामेव दयति । अभिद्रवति अभिमुखमायाति तप्तमायसं लोहमयं शल्यं यस्य सः । अतिकार्पण्यमाह
काममिति । कामं यथेष्टं मां दहतु मे गर्भो मा निपात्यतां पात्यतां परालवस्मा इति कुपितस्य द्रौणेः अपाण्डवं पाण्डवरहितं इदं विश्वं कर्तुं प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रमबुध्य
त ॥ अत एव वक्तुमुखं तदागतमित्याह तर्ह्येवाथ ब्रह्मास्त्रस्याघ्रातैरेव निवर्त्यत्वात् तद्दुःपरिहरं व्यसनं वीक्ष्य । अनन्यविषय आत्मा येषां
११

पाहि पाहि महायोगिन्देवदेव जगत्पते ॥ नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परं ॥९॥ अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो
विभो ॥ कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यतां ॥१०॥ सूत उवाच ॥ उपधार्य वचस्तस्याः भगवान्भक्तवत्सलः ॥ अपांडवमि
दं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत ॥११॥ तर्ह्येवाथ मुनिश्रेष्ठ पांडवाः पंचसायकान् ॥ आत्मनोभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाद
दुः ॥१२॥ व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनां ॥ सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः ॥१३॥ अंतस्थः सर्वभूता
नामात्मा योगेश्वरो हरिः ॥ स्वमायया वृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतंतवे ॥१४॥ यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियं ॥ वैष्ण २३
वं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह ॥१५॥ मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमये च्युते ॥ य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हंत्य
जः ॥१६॥

घा:२

स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः ॥१३॥ वैराट्याः उत्तरायाः अंतस्थः सन् गर्भमावृतवान् । तत्र हेतुः यत आत्मा अंतर्यामी योगेश्वर इति विद्धि स्वस्यापि स्वे भाष
ष्टनार्थमुक्तं कुरूणां तंतवे संतानाय पांडवानामपि कुरुवंशजत्वादेवमुक्तौ ॥ अमोघं अप्रतिक्रियं च समशाम्यत् ॥ संशांतमासीत् ॥१५॥ एतत
ब्रह्मास्त्रशमनं आश्चर्यं मा मंस्थाः न मन्यस्व ॥१६

नटवत्॥ अथवा माया यवनिकाछन्नं तत्राधोक्षजमव्ययं ज्ञातपाठामूढादृक् कपाना यस्यः सामूढदृकतया मत्पया न लक्ष्यसे नवान्य कथं मतया मया। माया एव यवनिका तया छन्नमामतिवुद्धिर्यस्याः सा तया॥

द्रौपद्या १५ मत्वादि कृष्णा २

सह कृष्णया मद्दौ त्वा आद्यं त्वां नमस्ये नमस्करोमि। ननु कथं इत्थं मां कथं नमस्करोषि। तत्राह। आद्यं पुरुषं। कुतः प्रकृतेः परं तु कुतः ईश्वरं प्रकृतेरपि नियंतारं। भूत एव सर्वभूतानामंतर्बहिश्च पूर्ण वेनावस्थितं॥ तथाप्य लक्ष्यं तत्र हेतुमाह। माया एव जवनिका तिरस्करिणी तया आछन्नं। अतो हमज्ञा भक्तियोगाज्ञानप्रिज्ञा केवलं नमस्यामि। अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मात्तमधोक्षजं। अव्ययं। अपरिच्छिन्नं तत्प्रपंचयति मूढदृशा दृष्टा सिमानिनां पुंसामा न लक्ष्यसे नु किंच। परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनां ततो मुनीनां मननशीलानामपि तत्राप्यमलात्मनां निवृत्तरागादीनामपि तया तेन निजमहिम्ना।

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया। प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती॥१५॥ श्रीकुंत्युवाच। नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परं॥ अलक्ष्यं सर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितं॥१६॥ मायाजवनिकाछन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययं॥ न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा॥१७॥ तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनां॥ भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः॥१८॥ कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनंदनाय च॥ नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः॥१९॥ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने॥ नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये॥२०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जातं त्वा

न लक्ष्यसे। अतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं पश्येम॥ यद्वा परमहंसानामपि भक्तियोगविधानार्थं वा आत्मारामाणामपि अचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भक्तियोगं कारयितुं मवतीर्णमित्यर्थः॥ ज्ञानलक्षणा अशक्या च मुच्छा पुनः केवलं नमस्करोति। श्रीकृष्णायेति द्वाभ्यां। पंकजं नाभौ यस्य। पंकजानां माला अस्यास्ति यस्य पंकजवत्सम्यन्नेत्रे यस्य। पंकजांकितावंघ्री यस्य तस्मै॥ ॥२॥

२८

तद्धतोपकारानानुस्मरति। यथेति द्वाभ्यां अयमर्थः। मा त्वितोपि मय्यधिका त्वत्प्रीतिं तथाहि। हृषीकेश यथा देवकी कंसेन रुद्धा त्वया विमोचिता च पुनः

वत थैव किं मो चितेति का का महानु विशेषः तत्र कंसं तद्दर्शयति। माऽत्रैति चिरं रुद्धा मृती। तस्मा देवं त्वं हि मोचितात थात्वस्मै चापितात स्मृती

त्वत्तस्याः पुत्रा राक्षिताः। अस्ति चान्यो नाथस्तस्याः। अहं तु विपद्गणा त्वत अपि मुहुः शीघ्रं च मात्मजा च त्वयैव च नाथे नेति। विपद्गणमेव दर्शयन्

ति। विषात्त तीमस्य विषमोदकदानात्॥ महाग्नेः जतुगृहदाहात्॥ पुरुषादा हिडिंबादयो राक्षसास्तेषां दर्शनात्। असत्सभायाः द्यूतस्थानात्

स्ता।

यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धाति चिरं शुचार्पिता॥ विमोचिताहं च सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणा

त्॥ २१ ॥ विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः॥ मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चा

स्म हरेऽभिरक्षिताः॥ २२ ॥ विपदः संतु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो॥ भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनं॥ २३ ॥ जन्मै

श्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान्॥ नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिंचनगोचरं॥ २४ ॥ नमोऽकिंचनवित्ताय निवृ

त्तगुणवृत्तये॥ आत्मारामाय शांताय कैवल्यपतये नमः॥ २५ ॥ अथवा अपुनर्भवदर्शनं। अपुनर्भवः मो दर्श २४

शं प्रतीत्य पुनर्भवदर्शनस्य ते नं तु संपत्स्यते वपर मे श्वर दर्श

धतिरक्षिताः। आस्मच्छुलवाचे। यदा स्तु विपत्सु की दृशं दर्शनं। नास्ति पुनरपि भवदर्शनं यस्मात्तत्संपदसत्यपरः परिपाथित्यहस्ता नं यु स्माने स्व

ह। जन्म सत्कुले। जन्मादिभिरेधमानो मदो यस्य सः। अभिधातुं श्रीकृष्ण गोविंदेति वक्तुमपि। अकिंचनानां गोचरं विषयस्ततं यस्मात् स्त्रविनवाल

मनोरथं स्मरणाय अणमतिनमो इति। अकिंचनास्तेषामेव वित्तं सर्वस्वं [illegible] तस्मै तत् किं। निवृत्ता गुणवृत्तयो धर्मार्थकामविषया य तकिं विपत्स

स्मात्तस्मै। कुतः आत्मारामाय तत्कुतः शांताय रागादिरहिताय किं च कैवल्यपतये कैवल्यं दातुं समर्थाय॥ ॥ कृष्णायनमः ॥ ॥ २५ पतितन्नार

मन्येति। २५

भा° त्र

स्वा° २५
ततमनुकंपवाक्यमाकर्ण्य पुरुषस्वभावेन विहितान्तरजातिसाधारणान्वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः। यथावर्णं वर्णधर्मान् यथाश्र-
मं आश्रमधर्मांश्च वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणाम्नातं उभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपलक्षणं येषां तान् ॥ पुनस्तत्रैव विशेषमाह
दानेति। मोक्षधर्मान् शमदमादीन् भगवद्धर्मान् हरितोषणान् द्वादशपादिनियमरूपान् समासव्यासाभ्यां संक्षेपविस्तारौ तावे-

स्ततउवाच ॥ युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे ॥ अपृच्छद्विविधान् धर्मान् ऋषीणामनुशृण्वतां ॥ २५ ॥ पुरुष-
स्वभावविहितान्यथावर्णं यथाश्रमं ॥ वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् ॥ २६ ॥ दानधर्मान् राजधर्मान्मो-
क्षधर्मान् विभागशः ॥ स्त्रीधर्मान् भगवद्धर्मान् समासव्यासयोगतः ॥ २७ ॥ धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्य-
२९ थामुने ॥ नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् ॥ २८ ॥ धर्मान् प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः ॥ यो यो-
श्लो गिनश्छंदमृत्योर्वाञ्छितस्तूत्तरायणः ॥ २९ ॥ तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसंगं मन आदिपूरुषे ॥ ३९
कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरः स्थितेमीलितदृग्व्यधारयत् ॥ ३० ॥

वयोगपोउपायैर्तैस्तत्पां धर्मादीश्च यथाप्रकारं प्रतिनियतोपाययसहितान्यथाययथावत् ॥ नानाख्यानेषु येइतिहासास्तेषु
यथास्थिततथावर्णयामास ॥ छंदेनेच्छया मृत्युर्यस्य ॥ सहस्रणीः युद्धसमीपस्थान् सहस्रैः रथिनां नयतिपालयतीति सहस्र-
णीः नीषक: ॥ सहस्रिणीरिति पाठो सहस्रार्थवती गिरः ॥ लसंतौपीतौपटौ यस्य तस्मिन् मीलिताक्षिगेवमनोव्यवधा-
रयत् ॥ ३ ॥

तदुपपादयति॥ अस्येति॥ अनुभावं प्रभावं वमज्ञानाद्यमेवं मन्यसे॥ मातुलेयं मातुलेय्याः देवक्याः सुतं प्रियं प्रीतिविषयं मित्रं प्रीतिकर्तारं
सुहृत्तमं सुपकारानपेक्षोपकारकं च॥ सौहृदात् विश्वासात् सारथिं अकरोः कृतवानसि॥ सचिवं मंत्रिणं च॥ ॥ नन्वीश्वरस्य कथं
वैषम्यमत्याद्दोषकृत्तस्तत्राह॥ सर्वेति॥ तत्कृतं नीचोच्चकर्म कृतं मम योग्यमयोग्यमिति मतेर्वैषम्यं कदाचिदपि नास्ति॥ कुतः निरवद्यस्य
रागादिशून्यस्य॥ तत्कुतः अनहंकृतेः तत्र कुतः अद्वयस्य तदपि कुतः समदृशः तत्रापि हेतुः सर्वस्यात्मनः यथेष्टं वा हेतुम हेतु

अस्यानुभावं भगवान्वेद गुह्यतमं शिवः॥ देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप॥१९॥ यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मि
त्रं सुहृत्तमं॥ अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिं॥२०॥ सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः॥ तत्कृतं मतिवै
षम्यं निरवद्यस्य न क्वचित्॥२१॥ तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भूपानुकंपितं॥ यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शन
मागतः॥२२॥ भक्त्यावेश्य मनो यस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्त्तयन्॥ त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः॥२३॥ स
देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहं॥ प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजो ध्यानपथश्चतुर्भु
जः॥२४॥

२१ यतो१
ज्ञावः॥ तथापि मम चेदपि हे नृप॥ अनुकंपितं अनुकंपां येन प्राणान् त्यजतः साक्षात् स्वयमेव न त्विंद्रादिरूपेण ... नीदेहत्यागपर्यंतं श्री
कृष्णावस्थानं प्रार्थयते॥ सदेवेति द्वाभ्यां॥ यावदिति विलंबं द्योतयति॥ अहं हिनोमि त्यजामीति स्वातंत्र्यमुद्दिष्टमित्युक्तं चेन्नहि
तं॥ प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यां उल्लसत् अतिरुचिरं मुखांबुजं यस्य॥ ध्यानस्य पंथा विषयः॥ यो ध्यानेषु चिंत्यते॥ केवलं से
यतः स्थितः सन् मां प्रतीक्षतामित्यर्थः॥ ॥२४॥

नंतुस्याव...स्तोत्र। परमफलरूपं श्रीकृष्णे रतिं प्रार्थयति

अनयैव सुबुद्ध्या धारणया हृतमसुत्वं यस्य स्मरः तस्य श्रीकृष्णस्य पद्मयोः पादपद्मे एव गतश्चासौ ध्वस्तमायस्य स्मरः। अतएव निवृत्तः सर्वेंद्रियवृ
त्तीनां विभ्रमः। विविधं भ्रमणं यस्मात् संजन्यं देहं तौ नीषमस्काति व्याख्याति परमफलरूपं श्रीकृष्णे रतिं प्रार्थयितुं प्रथमं स्वकृतमर्पयति॥
इति नानाधर्मादिउपायैर्मतिर्मनोधारणलक्षणा उपकल्पिता समर्पिता। कस्मै चतानां पुंगवश्रेष्ठे भगवति विलक्षणा निःकामा। अविद्वेषे भा
र्थः। विगतात्मना यस्मात् तस्मिन्। यमपेक्षान्यत्र महत्त्वं नास्तीत्यर्थः॥ तदेव परमैश्वर्यमाह॥ स्वसुखं स्वरूपं तु परमानंदः उपगत आसवत्त्व
वहा विविहितं नुकी डितु प्रकृतिमुपेषुषि स्त्रीकृतवति। न तु स्वरूपतिरोधानेन जीववत्पारतंत्र्यमित्यर्थः॥ विहर्तुमिच्छुक्रीडा प्रपंचयति॥ य

अवित...
नू कृष्ण...
रूपमाह यो
ति

विशुद्धया धारणया हतासुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधव्यथः॥ निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृज
जनार्दनं॥ ३१॥ भीष्म उवाच॥ ॥ इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुंगवे विभूम्नि॥ स्वसुखमुपगते
क्वचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः॥ ३२॥ त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवरांबरं दधाने। वपुरलककुल
वृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या॥ ३३॥

यतः प्रकृतेर्भवप्रवाहः सृष्टिपरंपरा भवति। इदानीं श्रीकृष्णमूर्त्तिं वर्णयन् रतिं प्रार्थयते। त्रिभुवनकमनं त्रिलोक्यामेकमेव यत्क
ने श्रीकृ... मनीयं तद्वपुर्दधाने रतिर्मेऽस्तु। तमालवल्लीलावर्णो यस्य तत्। प्रातःकालीनरवेः करा इव स्वतं एव गौरपीतवरांबरं निर्मलं वस्त्रं यस्मि
न तत्। अलककुलैः परिवृतमाननाब्जं यस्मिन् तत्॥ विजयसखे पार्थसारथौ अनवद्या अहैतुकी फलाभिसंधिरहिता रति
रस्तु॥ ३३

॥ ऽ
विजयसारथि त्वमेवानुवर्णयन्निति प्रार्थयते। क्षुधितुरगाणां खुररजस्कररजसा विधूम्राः धूसराश्चेते विष्वगितस्ततश्चलंतः कचाः
४ कुंतलाः तैर्लुलितं विकीर्णाश्रमवारिस्वेदविंदुरूपं तेनलंकृतं वा शल्यघातकेनालंकृतमास्यं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णे मम मात्मामवेक्ष्य रमतामि
त्यर्थः। पुनः किंभूते। मदीयैस्तीक्ष्णैर्निशितैः शरैः विलिख्यमानं त्वच्यस्य शरैरेव विलसत्कवचं यस्य तस्मिन् किंच सपदीति सेनयोरुभयोर्मध्ये
रथं स्थापयमेऽच्युत। यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितानिति। स्फुरर्जुनस्य वचो निशाम्य सपदि तत्क्षणमेव निजपरयोर्बलयोः
सैन्ययोर्मध्ये स्थिते पार्थस्य रथे रतिरस्तु तत्रास्थित्वा किं तस्य रथं दर्शयति। परस्य दुर्योधनस्य सैनिकानामायुरक्ष्णा कालदृष्ट्याहृतवति

क्षुधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्चलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये॥ मम निशितशरैर्विलिख्यमानत्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा॥३४॥ सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य॥ स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थ
सखे रतिर्ममास्तु॥३५॥ व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या॥ कुमतिमहरदात्मविद्यया य ४०
श्चरणरतिः परमस्य मेऽस्तु॥३६॥
तस्य १

अस्मो भीष्मः अस्मो द्रोणः अस्मो कर्णः इति तत्र प्रदर्शनव्याजेन दृक्क्षेपवत्सर्वेषामायुराकृष्यार्जुनस्य जयं कृतवति न केवलमर्जुनस्य
सपत्नायुर्हरणेनैव जयमावहत् किंच विद्याहरणेनापीत्याह। व्यवहिता दूरे स्थिता या पृतना तस्या मुखमिव मुखं। अग्रे स्थितान्भी
ष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः। स्वजनवधाद्विमुखस्य निवृत्तस्य। तदुक्तं गीतासु। एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्। विसृज्य
सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः। इति कुमतिं अहं हंतेत्यादि कुबुद्धिं॥ ॥३६॥

इ इ मांस्तुष्यनाथविश्व्यते ॥ उदयस्तु सर्वलतनुबनतारेण प्रतिपदं वलत्कुचलंतीगोः इत्यीयस्मात् । तेनैव संरंभेण ५२

मम तु मद्भक्तस्य अनुग्रहं कृतवानित्याह द्वाभ्यां ॥ स्वनिगमं अशस्त्रग्रहणवादं साहाय्यमात्रं करिष्यामीत्येवंरूपां तां स्वप्रतिज्ञां हित्वा श्री
कृष्णः शस्त्रं ग्राहयिष्यामीत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञां ऋतं सत्यं यथा भवति तथा अधि अधिकां कर्तुं उपरि रथस्थ एव अवप्लुतः सन् तूर्णं अत्ययात् । चलि
मुखवृक्षवत् ॥ इभं हंतुं हरिः सिंह इव ॥ किंभूतः धृतरथचरणः चक्रं येन सः । तदा वेगेन पथि गतं पतितं उत्तरीयवस्त्रं यस्य सः मुकुंदो
ति मे गतिर्भवतु उत्तरेणान्वयः ॥ किंच यदात्मयात्रेदाक्ष्यमानस्य आततायिनो धन्विनो मम शितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हतः अतो विशीर्णं दंशनं विध्वस्त
कवचः । क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः व्याप्तः अस्मद्बलात् वारयंतमर्जुनमप्यतिक्रम्य मद्वधार्थं अभिससार अभिजगाम ॥ एवं योलोक

याधः

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ॥ धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिव हंतुमिभं गतोत्तरीयः ॥
॥ ३७ ॥ शितविशिखहतो विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे ॥ प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे भगवान्गतिर्मु
कुंदः ॥ ३८ ॥ विजयरथकुटुंब आत्ततोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रियेक्षणीये ॥ भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता
गताः स्वरूपं ॥ ३९ ॥ ॥

अतीतपक्षे अर्जुनपक्षपाती वलक्षितः । वस्तुतस्तु मामेवानुगृहीतवान् । यन्मद्बाणैर्जर्जरकवचः माभिधास्तु स भगवान्मे गतिर्भव
त्वित्यर्थः ॥ तदेवमन्यायैरपि ततः तच्छ्रियाम्यथ रूपे रतिं प्रार्थयते ॥ विजयोऽर्जुनः तस्य रथ एव कुटुंबं । अर्जुनस्य परिरक्षणीयो यस्य तस्मि
न् । आत्तं तोत्रं प्रतोदो येन तस्मिन् । धृता हयानां रश्मयः प्रग्रहा येन तस्मिन् । बीभत्सादिरूपं उत्पन्नकारं तावदपि र
श्मिशब्दादिभिः तच्छ्रिया तया सारथ्यश्रिया ईक्षणीये शोभमाने मुमूर्षोर्मर्तुमिच्छोः । नन्वन्यायवर्तिनि किमिति रतिः प्रार्थ्यते तत्र
आह । भगवति अविवेकेऽपि यं तदा इह कुरुक्षेत्रे हताः सर्वे यं निरीक्ष्य स्वरूपं तत्समानरूपं गताः प्राप्ता इति पश्यन्नाह ॥ कृष्णायनमः ॥ ॥
२९

सा॰प्र

स्तदीयैः२ यो।

४१ दिव्यदृश्यापश्यन्नाह। अत्र युद्धे धर्मेण युध्यमानाः तत्स्वरूपं प्रापुरित्येतन्न विचित्रं यतोऽस्मदादयोऽपि प्रापुरित्याह। ललितागतिश्च विला
सस्वरामादिभिं जुगुप्सादिभिः आत्मीयैर्वा कल्पितरूपैर्मानः स्वजायास्मांताः। अतउक्तदेनमदेनाध्म अतएव तदेकचित्तेच
ननतस्य कृतं कर्म गोवर्धनोद्धारणादिकं। अनुकृतवत्यो गोपवध्वः यस्य प्रकृतिं स्वरूपं। आगन्ते गमन्मकारलोपस्त्वार्षः किं
लग्नस्मिंद्दं। तस्मिन्नेरातिरास्तीति। प्रवेणिवान्वयः जगत्प्रयुता म नुस्मरणादि। मुनिगणैर्नृपवरैश्च संकुले व्याप्ते अंतःसदसि
सतामध्ये युधिष्ठिरस्य राज्ञः क्रतये येषां मुनिगणादीनां मोऽर्हणीयः। अहोऽग्रपमहोमहि मेत्येवमाश्चर्येण विलोकनीयः

ललितगति विलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः। कृतमनुकृतवत्य उन्मदान्धाः प्रकृतिमगन्
न्किल यस्य गोपवध्वः॥ ४०॥ मुनिगणनृपवर्यसंकुलेऽन्तःसदसि युधिष्ठिरराजसूय एषां। अर्हणमुपपेद ईक्ष
णीयो मम दृशिगोचर एष आविरात्मा॥ ४१॥ तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानां॥
प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः॥ ४२॥ ॥

सन्नुउपपेदे प्राप। एष जगतामात्मा मम दृष्टिगोचरः। दृष्टिविषयः सन्नाविः प्रकटो वर्त्तते। अहो मेऽत्रापमितिलाभ इ ४१
सोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह। तमिममहं सम्यगधिगतः प्राप्तोऽस्मि। सम्प्रकमाह। विधूतभेदमोहः तदर्थभेदस्योपाधि
कवमाह। आत्मकल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि धृतिहृदयं धिष्ठितं अकारलोपस्त्वार्षः पृथगने
कधा अनेकधा अधिष्ठानभेदादनेकध्यमानतामित्यर्थः। अत्र दृष्टांतः सर्वप्राणिनां दृशं दृशं प्रति एकमेवार्कमने
कधा प्रतीतमिवेति॥ ॥ ॥४२॥

१ कृ॰दि॰२

मनोवाक् दृष्टीनां वृत्तिभिः परमात्मनि श्रीकृष्णेंऽतरवदीनः श्वासोयस्य सः निश्चलेन निरूपाधौ संपद्यमानं मिलितं आज्ञाय आलस्यं देवे भोग
वेष्टवा दितारा ज्ञामध्य माधवश्वनुस्तयव। निर्हरणादीनि संस्कारादीनि संपकृपरेतस्य मुक्तस्यापीत्यर्थः। हताभाविद्र मात्रकंपित गुह्य ना वैदोक्तः
संस्तता ष्टुतपस्विनी संताषवती राज्ञा युधिष्ठिर ॥ इति प्रथमे नवमः ॥ दृश्या मे कृत कार्यस्य सुहृदिना पुरतो हरेश्चीभिः संस्तूयमानस्य
वर्ण्यते द्वारका गमनं ॥ राज्यं चकार सुखं तत्र पृच्छति हवेति। स्वस्य रिक्थ धनस्यार्थं तस्माद्यते तत्तथा ॥ यद्वा स्वरिक्थायस्य पृथ्वी मयाम
कथं

सूत उवाच ॥ कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्य सोंतः श्वास उपारमत ॥ ४३ ॥ संपद्यमानमाज्ञा
य भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ॥ सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥ ४४ ॥ तत्र दुंदुभयो नेदुर्देवमानववादिताः ॥ शशंसुः
साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ ४५ ॥ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव ॥ युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखितो भ
वत् ॥ ४६ ॥ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ॥ ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान्प्रययुः पुनः ॥ ४७ ॥ ततो युधिष्ठि
रो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयं ॥ पितरं सांत्वयामास गांधारीं च तपस्विनीं ॥ ४८ ॥ पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः
चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरराज्यप्रलंभो ना
म नवमोऽध्यायः ॥ श्रीशौनक उवाच ॥ हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ सहानुजैः प्र
त्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकार्षीत्ततः ॥ १ ॥

येषां स्वतएव धनादिहरणादाततायिनः तान् हत्वा प्रत्यवरुद्धभोजनः वंधुवधदुःखेन संकुचितभोगः राज्यलाभेन प्राप्तभो
गो वा कथं राज्ये प्रवृत्तः प्रवृत्तो वा ततः किमकार्षीत् ॥ १ ॥

सा॰प्र

॥ हरिः श्रीकृष्णः कुरो॰ १ याजायेवाश्रम॰ . तावन्मा उ॰
ल्यकैः ॥ तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्युरिवातनोत् ॥ १

राज्ये प्रवृत्ते श्रीकृष्णस्य प्रीतिं पर्यालोच्य प्रवृत्त इत्याशयेनोत्तरमाह। वंशं कुरोः संरोहयित्वा परीक्षद्रक्षणेन संरोहं अंकु
रितं कृत्वा। कथंभूतं वंशदवाग्निनिर्हृतं वंश एव दवो वनं तस्मादुद्भूतः क्रोधरूपो ऽग्निस्तेन निर्हृतं दग्धं निजराज्ये निवेश्य पुत्र
हीनो ऽहं तु मुक्त्वा किमकार्षीदित्यस्योत्तरमाह। निशम्येति। प्रवृत्तं यद्विज्ञानं परमेश्वराधीनं जगन्न स्वतंत्रं स्वरूपमित्ये
वंभूतं तेन विधूतो विभ्रमो ऽहं कर्तेत्येवंलक्षणो मोहो यस्य सः। अनुजैरनुवर्तितः सेवितः सन् अजित आश्रयः कृष्ण एवाश्र
योयस्य सः। परिधिः समुद्रः तत्पर्यंतां गां पृथ्वीं पालयामास। तस्य राज्यमनुवर्णयति काममिति त्रिभिः महीसर्वकामदोग्ध्री

श्रीसूत उवाच॥ वंशं कुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृतं संरोहयित्वा भवभावनो हरिः॥ निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीत
मना बभूव ह॥ २॥ निशम्य भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः॥ शशास गामिंद्र इवाजिताश्रयः परि
ध्युपांतामनुजानुवर्तितः॥ ३॥ कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुघा मही॥ सिषिचुः स्म व्रजान् गावः पयसोधस्वतीर्मु कामस्तत्र
दा॥ ४॥ नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः॥ फलंत्योषधयः सर्वाः काममन्वृतु तस्य वै॥ ५॥ नाधयो व्याधयः क्ले ४२
शा दैवभूतात्महेतवः॥ अजातशत्रावभवन् जंतूनां राज्ञि कर्हिचित्॥ ६॥ उषित्वा हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः॥ सु
४२ हृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया॥ ॥ ७॥ ७॥

वत्स व्रजान् गोष्ठानि ऊधस्वतीः ऊधस्वत्यः ऊधः क्षीराशयः स्थूलो येषां स्वपयः॥ सिषिचुः अस्रवन्॥ अन्वृतु ऋतावृतौ॥ ५
आधयो मनोव्यथा व्याधयो रोगाः क्लेशाः शीतोष्णादिकृताः॥ दैवं च भूतानि च आत्मा च हेतुर्येषां मधिदैविकादीनां जं
तूनां तत्क्वचित्॥ ६॥ इदानीं द्वारकागमनं निरूपयितुमाह। उषित्वेति। स्वसुः सुभद्रायाः॥ ७॥ तत्र प्रायणमथ॥ कृष्ण॥ कृष्ण॥

न्त्स्वंसृष्टेरादौप्रलयानंतरंचनिःप्रपंचावस्थानमुक्त्वासृष्टिप्रलययोर्मध्येसप्रपंचा[illegible]वस्थानमाहुः। सएवअअच्युतस्वरूपाप्रि
तिरेवप्रकृतिंअनुससारअधिष्ठितवान्। तुयःपुनःसृष्टि[illegible]लयप्रवाहस्यानादि[illegible]। कीदृशीं निजवीर्यचोदितांस्वकालश
क्तिप्रेरितां। स्वांशभूतानांजीवानांमायांमोहिनीं। अतएवसिसृक्षंतींस्रष्टुमिच्छंतीं। किमर्थमनुससार। अनामरूपेआत्मनि
जीवेरूपनामनीविधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्याजीवानांभोगा[illegible]र्थंधर्मा[illegible]णि[illegible]विधातुंवेदान्कृतवानित्याहुः। शास्त्रकृदि
ति। अस्यदर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः। सवेअयं[illegible]इत्यस्यरूपं[illegible]विवानिर्जितामातरिश्वाप्राणायैः। इन्द्रि

सएवभूयोनिजवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीं। अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानोनुस
सारशास्त्रकृत॥२२॥सवाअयंयत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः॥पश्यंतिभक्त्युत्कलिताम
लात्मनानन्वेषसत्त्वंपरिमार्ष्टुमर्हति॥२३॥

मार्गंसूरयएवपश्यंतिकेनभक्त्याउत्कलितउत्कंठितोऽमलोयआत्माबुद्धिस्तेन। दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिश्रुतेः। बुद्धेर्वैम
ल्यस्याप्ययमेवहेतुरित्याहुः। ननुहेसखि। एषएवसत्त्वंबुद्धिंपरिमार्ष्टुंसम्यक्शोधयितुमर्हति। ननुयोगादयः इत्यर्थः।
यद्वानुअहोएषसत्त्वंअज्ञानंपरिमार्ष्टुंनाशयितुं[illegible]मनेननान्यत्[illegible]सर्वं[illegible]तु[illegible]तिर्येनेनसहवर्तितव्यमित्यर्थः॥॥॥ २२
कि।

[illegible] कुरु [illegible] गाध्यायः [illegible] तपोवन [illegible]

भा०म

उणपस्ते।कर्तामाङ्कुः हे सखियोवेदेषु रहस्यनिरूपकैः।अनुगीतस्यकथा[illegible]अनुगीतास्मत्पःकथायस्यसएवायं।ग
नप्रकारमाङ्कुः।यएकईशइत्यादि।एवंकृतस्यनानावतारकारणमाङ्कुः।य[illegible]दीति।तमोव्याप्ताधीर्येषांतेनृपाअधर्मेण
जीवंतिकेवलंप्राणान्बुभुक्षंतीतितत्रतदाएषएवसत्त्वायस्थितेःसत्त्वतःविभ्र[illegible]रूपाणिस्वेनन्नृपाणिदधत।भगादीनिधृत्वाप्र
४४ कटयति।युगेयुगेतदवसरे।भगंऐश्वर्यं।सत्यंसत्यप्रतिज्ञं।ऋतंयथार्थोपदेशकंचदयांकरुणांयशः।अद्भुतकर्मवीवि

सवाअयंसख्यनुगीतसत्कथोवेदेषुगुह्येषुचगुह्यवादिभिः॥यएकईशोजगदात्मलीलयासृजत्यवत्य
त्तिनतत्रसज्जते॥२४॥यदाह्यधर्मेणतमोधियोनृपाजीव[illegible]तत्रैषहिसत्त्वतःकिल॥धत्तेभगंसत्यमृतंदयां
यशोभवायरूपाणिदधद्युगेयुगे॥२५॥अहोबतस्व[illegible]तमंयदोःकुलंअहोअलंपुण्यतमंमधोर्वनं। ४४
यदेषपुंसामृषभःश्रियःपतिःस्वजन्मनाचंक्रमणेनचांचति॥२६॥ ॥ ॥

शो[illegible]पतःश्रीकृष्णावतारसौभाग्यंवर्णयंति।अहोइतिपंच[illegible]।[illegible]स्मात्।एषपुरुषोत्तमः।श्रियःपतिःस्वजन्मनाय
दोःकुलंचांचतिपूजयति।सत्करोति।अतःश्लाघ्यतमंकुलं॥चंक्र[illegible]णेनच।मधोर्वनंमथुरांसत्करोति।अतस्तत्पुण्य
तमम्इति।तमेवार्थंस्पष्टयंतातिशयेअलमिति[illegible]प्याद्यर्थेऽलङ्कृतौ॥ ॥श्रीगोविंदायनमः॥ ॥छ॥ ॥

वोषितं २८

अहोवतअत्याश्चर्यं किंतत्कुशस्थलीद्वारकापूर्वोक्ताकृष्टावइतिअधुनास्वस्यतिरस्करीपरितवकुंतोभुवश्चपुण्ययशःकर्त्रीसवतिाय
यतःयत्प्रजाःस्वानुग्रहेणइषितंप्रेषितंस्मितयुक्तावलोकंयद्वाअनुग्रहार्थमिषितंइच्छितंस्वपतिंआत्मनःपतिंश्रीकृष्णंतुपि
पादिवदेहमास्वपतिंनित्यंपश्यंतिस्मअहोभाग्यमितिअर्थः।उषितंप्रतिपाठेस्वानुग्रहार्थमुषितंकृतनिवासंतेनतद्गोष्ठीत्यर्थः॥ ४५
विअस्यगृहीतपाणिभिःपत्नीभिःईश्वरोयमेवजन्मांतरेष्वसमर्चितःयस्मिन्अधरामृतेयाआशयाश्चित्तंयासांताःसंमोहंप्राप्ताः

अहोवतस्वर्यशसस्तिरस्करीकुशस्थलीपुण्ययशस्करीभुवः॥पश्यंतिनित्यंयदनुग्रहेषितंस्मितावलोकंस्वपतिं
स्मयत्प्रजाः॥४५॥नूनंव्रतस्नानहुतादिनेश्वरःसमर्चितोह्यस्यगृहीतपाणिभिःपिबंतियाःसख्यधरामृतंमुहुर्व्रजस्त्रि
यःसंमुमुहुर्यदाशयाः॥४६॥यावीर्यशुल्केनहृताःस्वयंवरेप्रमथ्यचैद्यप्रमुखान्हिशुष्मिणः॥प्रद्युम्नसांबां
बसुतादयोपरायाश्चाहृताभौमवधेसहस्रशः॥४७॥एताःपरंस्त्रीत्वमपास्तपेशलंनिरस्तशौचंवतसाधुकुर्वते।
यासांगृहात्पुष्करलोचनःपतिःनजात्वपैत्याहृतिभिर्हृदिस्पृशन्॥४८॥

इतिमनोहरत्वमुक्तं।एतत्प्रपंचयइतिद्वाभ्यां॥वीर्यमेवशुल्कंमूल्यंतेनशुष्मिणःबलिष्ठान्।प्रद्युम्नसांबांबश्चांबस्य
सुतायासांरुक्मिणीजांबवतीनग्नजितीनांताःआदिर्यासांसत्यभामादीनांताःयाश्चअपराअस्यश्लोकस्याग्रस्थश्लोकेनान्वयः॥ ४७
एताःस्त्रीत्वमेवपरंकेवलंसाधुशोभनंकुर्वतेअपास्तपेशलंतदस्वातंत्र्यंयस्मात्तत्निरस्तंशौचंशुचित्वंयस्मात्तथाभूतमपि
जातुकदाचिदपिनापैतिनानिर्गच्छतिआहृतिभिर्व्याहारैःयद्वापारिजातादिदृष्टयवस्त्वाहरणैर्हृदिस्पृशन्आनंदयन्॥॥॥ ४८

वाक्यैः।

४९ ॥ मधुद्विषो पिरोपिध्याय स्त्रीणाय स्नेहात्परेसः शत्रुस्तृ शंकि
एवंविधा विचागिरः सस्मितेन निरीक्षणेनाभिनंदन् हरिर्ययौ ॥ मधुद्विषो पिरापिध्याय स्त्रीणायस्नेहात्परेसः शत्रुस्तृ शंकि ॥ पांडोः कुरुवंशजत्वात् ॥ पांड
तः मनुप्रसुक्ता ॥ हस्त्यश्वरथपादातं सेनाग सा चतुर्विधं मित्येवं चतुरंगिणी इत्तनाम्नेना ॥ पांडोः कुरुवंशजत्वात् ॥ मरु धन्विकद कोद
वाअपि कौरवाएवतान्नृपयेरुद्धवादिभिः सहकुरुरुजुकुरुदेशांतर्गतमेवक्रमात्र ननिवाछितः ॥ मरुर्निकदकोद
शःधन्वोल्यादकः आनर्त्ताख्यो द्वारकादेशः ॥ सविवुः उपागात्प्राप ॥ ५३ ॥ हतागर्वमनाक् ईषत आंतवाहायस्पस्पःत

एवंविधा वदंतीनां सगिरः पुरयोषितां ॥ निरीक्षणेनाभिनंदन् सस्मितेन ययौ हरिः ॥ ४९ ॥ अजातशत्रुः पृतनां
गोपीथाय मधुद्विषः ॥ परेभ्यः शंकितः स्नेहात्प्रायुंक्त चतुरंगिणीं ॥ ५० ॥ अथ दूरागतान् शौरिः कौरवा
न्विरहातुरान् ॥ संनिवर्त्य दृढं स्निग्धान्प्रायात्स्वनगरं प्रियैः ॥ ५१ ॥ कुरुजांगलपांचालान् शूरसेनान्
सयामुनान् ॥ ब्रह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान्सारस्वतानथ ॥ ५२ ॥ मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः प
रान् ॥ आनर्त्तान् भार्गवोपागाच्छ्रांतवाहो मनाग्विभुः ॥ ५३ ॥ तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः ॥ सायं भेजे
दिशं पश्चाद्गविष्ठो गां गतस्तदा ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
॥ श्री [illegible] ॥

तत्रतत्र तस्मिंस्तस्मिन् देशे तत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यतानि निवेदितानि अर्हणानि उपायनानि यस्य सः सायं अपराह्णे पश्चादि
शं पश्चिमां दिशं भेजे प्राप्त ॥ तदा गविष्ठः स्वर्गस्थः सूर्यः गां उदकं गतः प्रविष्टः अस्तंगत इत्यर्थः ॥ अथवा एवम
तरु दत्यापः सायं प्रविशतीति श्रुतेः ॥ यद्वा तदा सायं कालेजातत्वात् अवतीर्य गां भूमौ स्थितः गोजलाशय गवि
मन पश्चाद्दिशं संध्यां भेजे उपासितवानित्यर्थः ॥ प्रथमे दशमः ॥ ॥ अध्याय जो वाक्यमतिविभ्रमादाय दत्त हीनं लिखि
तं मयाकृतं सर्वमार्यैः परिशोधनीयं कोपं न कार्यं लिखितं लेखक
स्य ॥

सदरशंखः दाध्मायमानः अतिशयेन भगवताध्मायमाणः उच्चकाशे शुशुभ इत्यर्थः। धवल मुदरं यस्य स धवल
कृमः कुलं तस्याधरशोणेन रागेण शोणिमा शोणिमाभावो यस्य सः। अधरशोणशोणिमा। स्वार्थे इमन्। कर कंजे कर कम
पुटे मध्यवर्तमानः। कथं शुशुभे। अब्जखंडे कैरवकमलसमूहे कलहंसो राजहंस उच्चैः शब्दं यथा टी० २

आनर्त्तैः स्वस्य मातस्य पुरीं निर्विश्य वंधुभिः। एकादशेरातिः स्मपकूर्यादवेडंस्यवृष्णंपतो॥१॥ उक्त्वा ... लतयोरमुदं वहुजतोरणे। उल्लसद्वनदीपा
निःस्वपुरं प्रभुराविशत। वृद्धान्स्वमृद्धानुद्दरवरं पांचजन्यशंखं दध्मो वादितवान् जगतोऽयं ... तस्पत्तयावहं॥ प्रत्युद्ययुः प्रत्युज्जग्मुः।
भर्तुर्दर्शनेलालस्माऽउत्सुकं यास्माताः। तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णे उपनीताः समर्पिताः वलयः उपायनानि यास्तिः। निरपेक्षेपितस्मिन्नाद
रेणसमर्पणे दृष्टांतः रवेदीपमिवेति। पितरं मर्भका इव तं सर्वसुहृदमवितारम्। गुरुरितुद्दरणान्वयश्च सुहृच्चेनैवाविता रनतुका

श्रीसूत उवाच॥ आनर्त्तान्स उपाव्रज्य स्वृद्धान्जनपदान्स्वकान्॥ दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव॥१॥ स उच्चकाशे धवलो
दरोदरोप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा॥ दाध्मायमानः करकंजसंपुटे यथाब्जखंडे कलहंस उत्स्वनः॥२॥ तमुपश्रुत्य निन
दं जगद्भयभयावहं॥ प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः॥३॥ तत्रोपनीतवलयो रवेर्दीपमिवादृताः॥ आत्मारा
मं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा॥४॥ प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुः हर्षगद्गदया गिरा॥ पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः॥
५॥ नताः स्म ते नाथ सदांघ्रिपंकजं विरिंचवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितं परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत्परः प्रभुः॥६॥
भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताथ सुहृत्पतिः पिता॥ त्वं सद्गुरुर्नः परमं च दैवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो वभूवि
म॥७॥ ॥

मेनन्नत्र हेतुः आत्मारामं॥ तत्रापि हेतुः परमानंदं निजस्वरूपलाभेनैव पूर्णकामं॥ किमूचुरिति। नताः स्मेति। विरिंचो ब्रह्मा वैरिंच्याः
ऊत० २ सनकादयः इह संसारे परं क्षेममिच्छतां परायणं परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुरपि कालो यत्र परः प्रभुर्न भवेत्॥ अतः भवाय उद्भवा
यनोऽस्माकं त्वं भव। हे विश्वभावन। कृतिनः कृतार्था वभूविम जाता वयं॥ ॥ कृष्णाय नमः॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ छ॥ ॥

मूल॰ २४ पं॰ कथं व यं नाथ विरोधिते यमिप्रपन्नात्मलोरविलग्नापतोषणो जीवे मते सुदर्शसरासिनेम
ताञ्च नो हर॥१॥ टी॰ प्रपन्नानात्मलोमूपोयोरविलसोपसतस्यतोषणेनाशकं। वा प्रपन्नानात्मलो ऽसं भवा

कृतार्थत्वमेवाङ्कः॥ अहो इति। अहो लब्धवताद्यं समनाथास्मः॥ यद्यस्मात्त्वन्नपंपश्येम। त्रैविष्टपानामपि दुर्लभं दर्शनं यस्य देवानाम
पि दुर्लभमित्यर्थः॥ अस्मान् अयं स्मिततयुक्तं स्निग्धं निरीक्षणं यस्मिंस्तदाननं यस्मिंस्तद्रूपं॥ सर्वसौभाग्यभाजनं सौभगं यास्मि
न्॥ अनेकाइव सकरुणमाङ्कः॥ यर्हीति। यदा त्वं सुहृदां कार्यादेः नाथवानितिपाठे तु इत्सनाहरेषष्ठी॥ अस्मान्ननु हित्वा अपस्तस्मा
त्ज्ञ अपहाय गजगाम॥ कुरून् हास्तिनापुरं मधून् मथुरां च॥ तत्र तदा रविर्विनाक्ष्णामस्माकं क्षणः कोर्यथा एवं त्वं नः त्वदीयानामस्मा॥

अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनं॥ प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं पश्येम रूपं तव सर्व
सौभगं॥ ८ ॥ यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवान् कुरून् मधून्वाथ सुहृद्दिदृक्षया॥ तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भ
वेद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत॥ ९ ॥ इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः॥ शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या
वितन्वन्प्राविशत्पुरीं॥ ११ ॥ मधुभोजदशार्हार्हकुकुरान्धकवृष्णिभिः॥ आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नागैर्भोग
वतीमिव॥ १२ ॥ सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः॥ उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियं॥ १२ ॥ ॥

४६
३४ न केवलं तव
दर्शनं अस्माकं मांध्यं।
किंतु जीवन
मपि दुर्लभ
मित्यङ्कः। क
धामिति।

कमपीत्यर्थः॥ इति चैवंविधा अन्याश्चोदीरिता वाचः शृण्वन्नुग्रहस्पर्शो नेन्द्रावलोकनेनानुग्रहं कुर्वन्॥ द्वारकां स्मो
तिपवलिः स्वतुल्यबलैर्मधुभोजादिभिर्गुप्तां रात्रि तां सर्वर्तुषु सर्वे विभवाः पुष्पादिसंपत्तयो येषां ते पुण्य ८६
वृक्षाः॥ लताश्च मालतामंडपाश्च येषु तैः उद्यानादिभिर्वृतायेपद्माकराः ते शोभितैः श्रीशोभा यस्यां तां॥ उद्या
नं फलप्रधानं पुष्पप्रधानं आरामः क्रीडार्थं वनं॥ १२॥

उपवनं

वृक्षांतर्वर्ति।

रवि

किंवक्ष्यतीतिशंकया।।अवहित्थक्रमेणपृच्छतिसूरइत्यादिना।।मारिषःमान्यमातामहो।।आनकदुंदुभिःवसुदेवः२७स्वसारःपर
स्परं।।वसुदेवस्त्रीमतं मामापिक्षेमंपृष्टमेवपृथगपिपृच्छति।।स्वयमिति।।आहुकःउग्रसेनःअसत्पुत्रोयस्य।।अतएव
जीवनमात्रमेवपृष्टंअनुजोदेवकस्य।।हृदीकसुतःकृतवर्माजयंतादयःकृष्णभ्रातरः।।२९ सर्ववृष्णीनांमध्येमहारथः३

सूरोमातामहःकच्चित्स्वस्त्यास्तेचाथमारिषः।।मातुलःसानुजःकच्चित्कुशल्यानकदुंदुभिः।।२८।।सप्तस्वसारस्तत्पत्न्योमातु
लान्यःसहात्मजाः।।आसतेसस्नुषाःक्षेमंदेवकीप्रमुखाःस्वयं।।कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोस्यचानुजः।।हृदी
कःससुतोऽक्रूरोजयंतगदसारणाः।।२९।।आसतेकुशलंकच्चिद्येचशत्रुजिदादयः।।कच्चिदास्तेसुखंरामोभगवा
न्सात्वतांप्रभुः।।३०।।प्रद्युम्नःसर्ववृष्णीनांसुखमास्तेमहारथः।।गंभीररयोऽनिरुद्धोवर्द्धतेभगवानुत।।३१।।सुषे था
णश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः।।अन्येचकार्ष्णिप्रवराःसपुत्राऋषभादयः।।३२।।तथैवानुचराःशौरेःश्रु
तदेवोद्धवादयः।।सुनंदनंदशीर्षण्यायेचान्येसात्वतर्षभाः।।३३।।अपिस्वस्त्यासतेसर्वेरामकृष्णभुजाश्रयाः।।अ
पिस्मरंतिकुशलमस्माकंबद्धसौहृदाः।।३४।।भगवानपिगोविंदोब्रह्मण्योभक्तवत्सलः।।कच्चित्पुरेसुधर्मायांसुख
मास्तेसुहृद्वृतः।।३५।।

गंभीररयः प्रद्युम्नमहावेगः वर्द्धतेमोदतइत्यर्थः।।३१ श्रीकृष्णस्यापत्यानिकार्ष्णयः।।तेषुप्रवराः३२ सुनंदनंदौशीर्षण्यौमुख्यौयेषांते३३ भगवान्
सुखमास्तइतिप्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याह।उरइत्यादि।।।। ३५

भगवतो ऽत्रावस्थानेहि लोकानां मंगलं नान्यथेत्याशयेनाह ॥ वृत्तित्रि ॥ मंगलायसुताय । क्षेमायलब्धपालनाय । भवायउद्भवा
य । अनंतसखः । बलभद्रसहायः ॥३६॥ अर्चिताः सर्वैर्न जिताः । परमानंदं यथा भवति महापौरुषिकाः वैकुंठनाथानुचराः ॥३७॥
यस्यपादशुश्रूषणमेवमुख्यं तपआदिभ्यः श्रेष्ठं यत्कर्म तेन सत्यभामादयः संख्ये युद्धेश्रीकृष्णबलेन निर्जित्य तदाशिषः देव
भोग्यान् पारिजातादीन् । वज्रायुधस्य वल्लभाशचीतस्याउचिताः ॥३८॥ यद्बाहुदंडप्रतापोपजीविनः सुधर्मामंघ्रिभिरधि

५८ मंगलायचलोकानां क्षेमायचभवायच ॥ आस्तेयदुकुलांभोधावाद्यो ऽनंतसखः पुमान् ॥३६॥ यद्बाहुदंडगु
प्तायां स्वपुर्यां यदवो ऽर्चिताः ॥ क्रीडंतिपरमानंदं महापौरुषिकाइव ॥३७॥ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा
सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः ॥ निर्जित्यसंख्येत्रिदशांस्तदाशिषोहरंतिवज्रायुधवल्लभोचिताः ॥३८॥
यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविनोयदुप्रवीराह्यकुतोभयामुहुः ॥ अधिक्रमंत्यंघ्रिभिराहृतांबलात्सभांसु ५८
धर्मां सुरसत्तमोचितां ॥३९॥ कच्चित्तेनामयंतातभ्रष्टतेजाविभासिमे ॥ अलब्धमानो ऽवज्ञातः किंवातातचिरो
षितः ॥४०॥ ॥ ॥४०॥

कामं तस्मिन् गोविंदः सुखमास्तेइतिगतपंचमश्लोकेनान्वयः ॥३५॥ इदानींतस्यैवकुशलं पृच्छति । कच्चिदितिषड्भिः ॥ अ
नामयंआरोग्यं । नलब्धोमानोयेनबंधुभ्यः सकाशात् ॥ किंवातेऽश्रुतश्रवज्ञातः तिरस्कृतः । यतः चिरोषितः
बहुकालंतत्रस्थितः ॥ ॥४॥ ॥ ॥

अभावैरिति च्छेदः। अप्रेमभूतैरमंगलैः परुषैः शब्दादिभिः नाभिहतः न ताडितोऽसि किं ॥ यद्वा अर्थिभ्यः किमपि दास्यामीति तेभ्यो नादत्तं किं। यद्वा आश
यासद्य यथा आशा न वर्तेत तथा दास्यामीति प्रतिश्रुतं तस्मै न दत्तं किं ॥४१॥ कुतः विच्छायो निर्विगतकान्तिरसि। अन्यद्वा शरणागतं सत्त्वं प्राणि
मात्रं न त्यक्तवानसि किं। यतस्त्वं सर्वशरणप्रदः ॥ आश्रयप्रदः ॥४२॥ अगम्यामिति च्छेदः। निन्दितां स्त्रियं अगमः किं न गतवानसि। अ
सत्कृतां मलिनवस्त्रादिनाऽगमः किं नोत्तमैः समैर्वेत्यर्थः ॥ असमैरधमैर्वा किं न पराजितोऽसीत्यर्थः ॥४३॥ संभोज्यान् भोजनार्हान् वृद्धबाल

कच्चिन्नाभिहतोऽभावैः शब्दादिभिरमंगलैः ॥ न दत्तमुक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतं ॥४१॥ कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां
वृद्धं रोगिणं स्त्रियं ॥ शरणोपसृतं सत्त्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः ॥४२॥ कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां गम्यां वाऽसत्कृतां स्त्रियं ॥ परा
जितो वाऽथ भवान्नोत्तमैर्नाधमैः पथि ॥४३॥ अपि स्वित्पर्यभुंक्थास्त्वं संभोज्यान् वृद्धबालकान्। जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृ
तवान्न यदक्षमं ॥४४॥ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना ॥ शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ॥४५॥
इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरदर्शनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥अर्जुनप्रत्यागमनं नाम॥

उपोस्पाति ष्ठिरत्वाध्य गर्जितपानु स्कंधकाः ३

बालकान् किंचित्तु पर्यभुंक्थास्त्यक्त्वा भुक्तवानसि ॥ अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत् तन्न कृतवानसि किं ॥४४॥ नित्यं स्व
दा प्रेष्ठतमेन हृदयेनांतरंगेणात्मबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसे तद्युक्तमर्थः। अन्यथा ते रुक् मनःपीडा
न घटते ॥ ॥४५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे भावार्थदीपिकायां प्रथमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ कृष्णाय नमः ॥

कलिप्रवेशमालक्ष्य धुर्यं नयस्य परीक्षितिः ॥ आरोहन्न्रपः स्वर्गमिति पद्वदत्तो ब्रवीत ॥१॥ कृष्णोऽर्जुनः आविकल्पित इति छेदः ॥
नानाशंकास्पदं रूपमालक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः ॥ प्रतिभाषितुं न शशाकेति हेतुमुत्तरेणान्वयः । तत्र हेतवः ॥ कृष्णविश्लेषेण कर्षितः
कृशः कृतः ॥१॥ शोकेन हेतुना वदनं च हृत्सरोजं च वदनहृत्सरोजे शुष्यती वदनहृत्सरोजे यस्य ॥ हता प्रभा तेजो यस्य ॥२॥ शुचः शोकाश्रूणि
यानि संस्तभ्य तिरोधाय नेत्रयोर्वर्तमानस्य गलितानि च पाणिना आमृज्य परोक्षेण दर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धं यत्प्रेमो
मोधिकं

श्रीसूत उवाच ॥ एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः ॥ नानाशंकास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः ॥१॥ शोकेन
शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः ॥ विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुं ॥२॥ कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिना
मृज्य नेत्रयोः ॥ परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः ॥३॥ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् ॥ नृप ५९
मग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ॥४॥ अर्जुन उवाच ॥ वंचितोऽहं महाराज हरिणा बंधुरूपिणा ॥ येन मेऽपहृ
तं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥५॥ यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ॥ उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्य
ते यथा ॥६॥

कथं तेन कातरः व्याकुलः नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ॥३॥ सख्यं हितैषितां मैत्रीं उपकारितां सौहृदं संबंधितां च बाष्पेण कंठबंध
नात् गद्गदया ॥४॥ येन मां वंचयता देवानपि विस्मापयति यत् ॥५॥ यस्य क्षणवियोगेनेत्यादि यच्छद्वान्तेनाहमपहृत इति
यस्य लोकस्य न तच्छद्वेन संबंधः ॥ प्रियस्याप्यहृष्ट यद्वेद्दृष्टं तत् ॥ उक्थेन प्राणेन एष पित्रादिः ॥६॥ तस्यायं न मम ॥ ॥छ॥ ॥ ॥

श्रीं श्लोकोपरान्ननुस्मरतीय मंश्रयादितिदर्शा ि॥ यस्मंश्रयात् बलात् ॥ स्मरेण कामेन दुर्मदानामतिमत्तानां तेजः प्रभावः हृतं धनुर्ग्रहणेनैव
पश्चात् च धनुः ग्रहणेनैव मज्जीकृतं च तेन मत्कोपायं तो परित्रिमरविद्धः ततस्तां तु विजित्य द्रौपदी प्राप्ता च ॥ उक्तिति विस्मयेऽखांडवं दंडस्य वनं ग्रदा
दत्तवानस्मि ॥ खांडव दाहे राज्ञि तेन मयेन कृता च सभा तालब्धा अद्भुतशिल्पि रूपामायायस्पापातेत्र अधरे यागे राजसूये ॥ ८ ॥ अनंतरश्लोकाभि
गीतः तथापि व्याख्यायते ॥ नृप शिरस्सु अंघ्रिर्यस्य तं जरासंधं तवानुजो लीप्सः मखार्थं महत् हतवान् तान् निर्जयं विना राजसूयमखानुपपत्तेः

यत्संश्रयात् द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानां ॥ तेजोहृतं खलु मया निहतश्च मत्स्यः सज्जीकृतेन धनु
षाऽधिगता च कृष्णा ॥ ७ ॥ यस्मिन् निरवद्यमुखं खांडवमग्नये दामिडं च मामरगणं तस्माद्विजित्य ॥ लब्धा सभा मय कृताद्भुतशिल्प
मायादिव्या हरन् नृपतयो बलिमध्वरे ते ॥ ८ ॥ यत्तेजसा नृपशिरोंघ्रि महन्मखार्थं आर्यानुजस्तव गंजारासुतस्य च वीर्यवः ॥ तेना
कृताः प्रमथनाथ मखाय तत्पायसो चार्चिस्वदनयन् बलिमध्वरे ते ॥ ९ ॥ पत्न्यास्तवाधिमखन्लकृप्नमहालिषिकस्नाधिषु वारुक
वरं कितवैः सनाथा ॥ स्पृष्टं किकीर्यपदयोः पतिता अमुख्याय स्त्रियोः कृतहतेश्च विमुक्तकेशाः ॥ १० ॥ स्वाध्यायनमः ॥ ॥

गजाह्वसुतस्येव मत्त्वमुत्साह शक्तिः वीर्यं बलं तु यस्य सः ॥ तद्द्वा प्रमथनाथो महाभैरवः तस्य मखाय ये राजानः तेनाहृताः ते युष्मान्मोचिताः ।
तस्मात् ते अध्वरे बलिमानीतवंतः ॥ ९ ॥ येः कितवैर्द्दुःशासनादिभिः तव पत्न्याः कबरं विकीर्य उन्मुच्य स्पृष्टं आकृष्टं तेषां स्त्रियो हतेशाः अत एव
वैधव्यान्मुक्तकेशाः अकृत च कार ॥ कथं तत्तं कवरं ॥ अधिमखं राजसूय मधिकृत्य पन्नकृप्तो रचितो यो महाभिषेकः तेन श्लाघ्यतमं चाससस्याय
स्मरणादिदानीमेव प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य नमनेपदयोः पतितान्यश्रूणि मुखान्यस्याः पत्न्याः ॥ पदशब्दस्यस्यापेक्षस्यापि पतितशब्दस्याक्रपदेनस्य
अधिनाथे सतिवेन्मे दुरखनादि कोपराधन्नाव । मामेवा गोपनिनामि प्राप्तं ॥ १४
मामोनितस्यापोह्नितवात् ॥ १० ॥

दुर्योधनेन।

शिष्याणामयुतमप्यग्रेतत्पक्वान्नंभोक्ष्यःतस्मात्दुर्वाससोहेतोःअरिणारचितंयत्दुरंतंकृच्छ्रंशापलक्षणंतस्मात्सकाशात्नोस्मा
न्वनेपत्युगोप। किंकृत्वाशाकमेवान्नंतस्मिन्पात्रेअवशिष्टंउपभुज्यजग्धमयतउपलालितस्सलिलेविनिमग्नोसुनीनांसंघश्चैलो
कीतृप्ताममंस्त॥ एवंहिभारतकथाकदाचित्दुर्वाससादुर्योधनेनातिथ्येकृतंतेनचपरितुष्टेनवरंवृणीष्वेत्युक्तेदुर्वाससःसशापा
त्पांडवानश्येयुरितिमतम्मिविधायदुर्योधनेनोक्ते॥ युधिष्ठिरास्मत्कुलमुख्योअतस्तस्यापिभवैतवमेवशिष्यायुतसहितेन
तिथिनाभवितव्यंकिंतुद्रौपदीयथाक्षुधशनस्रीदेततथातस्यानुकूलवर्त्यातत्रहगंतव्यमिति॥ ततश्चतथैवदुर्वासास्मिशाप्तेपरमाद

योनोजुगोपवनमेत्यदुरंतकृच्छ्रात्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुक्यः॥ शाकान्नशिष्टमुपयुज्ययतस्त्रि
लोकींतृप्ताममंस्तसलिलेविनिमग्नसंघः॥११॥ ६०

रेणयुधिष्ठिरेणमाध्याह्निकंकृत्वाआगम्यतामितिविज्ञापितोमुनिसंघोऽघमर्षणायजलेनिममज्ज॥ तत्रचिंतातुरयाद्रौ
पद्यास्मृतमात्रकृष्णः तत्क्षणमेवतत्रकृपयावात्सल्यतयाचागतः॥ तयाचावेदितवृत्तांतोभगवतोक्तं॥ द्रौपदिक्षुधितोऽस्मि॥
प्रथमंमांभोजयतयाचातिलज्जयोक्तं॥ स्वामिन्मयाजनपर्यंतमक्षयमन्नंसूर्यदत्तस्थाल्यांमयावशेषितंयावद्भवान्भोजयतुक्तं।
भुक्तानास्त्यन्नमिति। तथाप्यतिनिर्बंधेनस्थालीमानाय्यतत्कंठलग्नंकिंचित्शाकान्नंप्राश्योक्तं॥ अनेनविश्वात्माभगवा
न्प्रीयतांअथलोकेमुनिसंघमाह्वयेति। सचतावतातृप्तः॥ वृथापाकस्त्वयेनपलायितइति॥ ॥सप्तमायनमः॥ ॥११॥

गिरिजामहितो विस्मापितः स्मनुनिजं पाशुपतमस्त्रं ॥ अन्येऽपि लोकपाला निजान्यस्त्राणि अदुः ॥ अन्यदप्याश्चर्यमाह ॥ अमुनै
वेति मुहतुइंडस्पामनाऽइं ॥ तत्रैव स्वर्गे क्रीडतः गांडीवलक्षणं चिह्नं यस्य तत् ॥ अरातयो निवातकवचाः दैत्या तेषां व ६०००
धार्थमाश्रितवतः येनानुनावितं अत्रावसुक्तं स तेहि आजमीढ युधिष्ठिर तेन मुषितः वंचितोऽस्मि कथं तेन त्वमन्मा
निजमहिमावस्थानेन ॥ १२ ॥ यद्वाधवइत्यादि श्लोकत्रयस्यापि तेन मुषितोऽहमिति पूर्वेणैव संबंधः । श्रीकृष्णबाध

जन्तेजस्माऽथ स्तगवानू युधिष्ठिर सलपाणिर्विस्मापितः स गिरिजोऽ ग्रुमदान्निजं मे ॥ अन्येऽपि चाहमयुनैव
कलेवरेण अप्तोमहेंइस्तवनमहदासनार्द्धं ॥ १२ ॥ तत्रैव मे विहरतो भुजदंडयुग्मं गांडीवलक्षणम
रातिवधाय देवाः ॥ मंडाः श्रिताय दनुनावितमाजमीढ तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण त्वमन्मा ॥
॥ १३ ॥ यद्वाधवकुरुबलाब्धिमनंतपारमेको रथेन ततरेऽहमतीर्यसत्वं ॥ प्रत्याहृतं बहुधनं च मया
परेषां तेजस्पदं मणिमयं च हृतं शिरोभ्यः ॥ १४ ॥ ॥

लगि २ रक्षतीर्या विराटनगरे
वएक एवाहं कौरवसैन्याब्धिं नास्त्यंतो यस्य गंभीर्यं पारं च देशतो यस्य तं ततरे तीर्णवानु उत्तरगोग्रहे । अतीर्यां अस्मिम
स्पामहाननेकः सतुजो जननविद्धिलः । ति मिंगिलोप्यस्ति तस्मिंगिलोप्यस्ति राघव । णिडुस्त्वराणि सन्त्यानीति मिंगि
लादी निनोष्माहित्तपाणियस्मिन् । परैर्नीतं गाधनं प्रत्याहृतं । परेषां च शिरोभ्यः स्मकाशात् तेजास्पदं प्रत्या
स्पास्पदं मुक्षीषत्नपं मणिमयं मुकुटरत्नं तं पंचबहुधनं तान् मोहनास्त्रेणमाह । पिच्चाहृतं यद्वाधवेन मया ॥ १४ ॥

वी

ना॰प्र

६१

ऽस्य चास्य नल्यायेराजन्यवर्याः तेषां रथमंडलैर्मंडितमुलीष्मादीनां च मूर्छया सारथिरूपेण मम माग्रे वरः मनूहविलोतेषां रथयूथपानां आभुरादीनि
याहृ शाहृ दृष्टैव आर्छेनू हृतवानू मनास्मीत्यु माहा दिशा किंमहोबलं। अजः पश्चादिकोशलं॥१५॥ यस्य दोर्षु भुजे छुमामाप्राणि हृतं छ
पितते नैव गुर्वादिनिर्निक्षिपितानि अम्छुक्तानि अस्त्राणि नस्पृशंति मम। गुरुः द्रोणः। त्रिगर्तः त्रिगर्त्तदेशाधिपतिः सुशर्मा शिलः शल्यः सैंध
वः सिंधुदेशाधिपतिर्जयद्रथः। वाह्लीकः शंतनोर्भ्राता। अमोघा महिमा येषां तथाभूतान्यपि पाठांतरे ऽपि स एवार्थः प्रतीकारा क

योलीष्मकर्णगुरुशल्यवमुख्ये ऽस्त्रराजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु॥ अग्रेव रामसविलोरथयूथपानामायुर्म
नांसि चक्षुषा महसा अर्जुन आर्छेत्॥१५॥ यद्दोःषु मा प्राणि हितं गुरुलीष्मकर्णद्रोणित्रिगर्तशलसैंधववाह्लिका
द्यैः अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि नोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि॥१६॥ सौते पद्दृतः कुमतिना ऽत्म
दईश्वरो मे यत्पादपद्ममभवाय स्म जंति भव्याः। यं श्रांतवाहमरयो रथिनो नुविस्थं न प्राहरनू यदनुभावनिर ६१
स्तचित्ताः॥१७॥

रणे ऽप्यस्पर्शे दृष्टांतः। नृहरिदासं प्रह्लादमिवेति॥१६॥ स्वापराधमनुस्मरन्नूनं तप्यमान आह। सौते स्मा रथ्ये कुमतिना
मे मया स्म हृतः कुमतिर्ममेवाह। आत्मदइत्यादिना अभवाय मोक्षाय। नव्याः श्रेष्ठाः श्रांतावाहा अश्वा यस्य तं मा
जयद्रथवधे हि जलपानं विना अश्वाः श्रांताः। ततो रथादवतीर्य बाणेर्नु वंति चाज जलं संपादितं मया॥ तदा यस्या
नुभावेन निरस्तचित्ता अरयो मां न प्रहृतवंतः। स सौते पद्दृत इति कुमतिर्वं॥१७॥ नलायन मठ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥

ति॰ १८ः अ॰ ... बः आर्षः लोठयति

हे नरदेव उदारं गंभीरं कविरंयत स्मितं तेन शोभितानि नर्माणि परिहास्यवाक्यानि तथा कार्यप्रस्तावेषु हे पार्थेत्यादीनि मधुराक्षरा
णि मंजल्पितानि च हृदिस्पृशानि मनोज्ञानि माधवस्य यान्येतानि इदानीं स्मर्तुर्मम हृदयं लुठंति स्रोनुयंति ॥१॥ तावच्चार्षः लोठयंति ॥१८
विकत्थनं स्वगुणश्लाघनादि शय्यादिषु एकत्र अप्रतिकाङ्क्षितः कदाचिद्धासिचारं दृष्ट्वा हे वयस्य एकं तवान् सत्पथ गुरुः स्थिरः स्ततवान्
तिवक्रोक्त्या विप्रलब्धः तिरस्कृतो ऽपि स्तुतवान् इति पाठः अनंतवादेवाः सेवकाः स्मं तियस्य अश्मो महानपि मया वयस्य इति मत्वा।

नर्माण्युदारस्कविरस्मितशोभितानि हे पार्थ हे ऽर्जुन सखे कुरुनंदनेति ॥ संजल्पितानि नरदेव हृदिस्पृशानि
स्मर्तुर्लुठंति हृदयं मम माधवस्य ॥१८॥ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वेक्याद्वयस्य एकत्रवानिति वि
प्रलब्धः ॥ सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे महान् महितया कुमतेरघं मे ॥१९॥ सो ऽहं नृपेंद्र रहितः पुरु
षोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः ॥ अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंग रक्षन् गोपैरसद्भिरबलेव विनि
र्जितो ऽस्मि ॥२०॥ ॥

विप्रलब्धः तिरस्कृत इत्यर्थः ॥ स्तुतवानिति पाठे वच्चलावच्चार्षः मे अघं अपराधं असहत ॥ महितया महत्त्वेन ॥ एकपदे अतिम
हत्त्वेन इत्यर्थः ॥ सख्युरघं सखेव ॥ तनयस्याघं पितेव ॥१९॥ चयाशंकितपराजयं च प्राप्तो ऽहमित्याह ॥ तेन सख्या रहितः
अतो हृदयेन शून्यः अंग हे राजन् उरुक्रमस्य परिग्रहं षोडशसहस्रस्त्रीलक्षणं । असद्भिर्नीचैः अबलायोषिवा ॥२०॥ ॥ ॥

श्रीकृष्णवियोगएवास्मद्धेतुर्नान्यइत्याह।तदिति।यतःयेऽस्माभिःईशेनरक्षितंस्वयंश्रमकार्यक्षमंमन्मन्त्रविधानैरपिलक्ष्मनिर्दुक्तमिव
अतिशीतादपिकुहकात्मायाविनस्तकोपात्राहुलब्धंयथा॥मामकवर्षणादिनापिराक्षसोऽप्रतस्मात्उप्तंवीजमिव॥१९॥सुहृत्पुरव
चापृष्टानांतःसुहृदांमध्येववारःपञ्चवाऽवशेषिताः॥तत्रहेतुः।विप्रशापेत्यादि॥२१॥वारुणीमन्तमयींअजानतामिवान्योन्यमेरकामु
ष्टिभिर्निघ्नतां॥अवशेषिताइत्यनेनोक्तंहेतुकर्त्तारमाह॥ ॥त्रिरिति।प्रायेणेति।लावयंतिपातयंति॥२२॥जलौकसांमत्स्यादीनांमध्येम

तद्वैधनुस्तइषवःसरथोहयास्तेसोऽहंरथीनृपतयोयतआनमंति॥सर्वंक्षणेनतदभूदसदीशरिक्तंभस्मन्हुतंकुह
काद्धमिवोप्तमूष्यां॥२०॥राजन्त्वयाऽनुपृष्टानांसुहृदांनःसुहृत्पुरे॥विप्रशापविमूढानांनिघ्नतांमुष्टिभिर्मिथः॥२१ ६२
वारुणींमदिरांपीत्वामदोन्मथितचेतसां॥ ॥अजानतामिवान्योन्यंचतुःपञ्चाऽवशेषिताः॥प्रायेणैतद्भगवतईश्व
रस्यविचेष्टितं॥ ॥मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः॥जलौकसांजलेयद्वत्महांतोऽदंत्यणीयसः॥ ॥
दुर्वलान्वलिनोराजन्महांतोवलिनोमिथः॥एवंवलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः॥यदून्यदुभिरन्योन्यंभूभारान्
जहारह॥२४॥देशकालार्थयुक्तानिहृत्तापोपशमानिच॥हरंतिस्मरतश्चित्तंगोविंदाभिहितानिमे॥२५॥ ॥ ॥

हांतस्थूलाःअणीयसःसूक्ष्मान्यथाभक्षयंति॥२४॥नु वोनारस्तान्संहृतवान्॥२५॥अतःपरंवक्तुंनशक्नोमीतिसूचयन्ना
ह।देशकालोचितार्थयुक्तानिमनःपीडोपशमनकराणिचगोविंदस्यवचनानिस्मरतोममचित्तंहरंतिआकर्षंति॥२६॥ ॥

ततष्षोडशेध्याये भूमिधर्मयोः कलिखिन्नयोः॥ संवादे वर्ण्यते आभिःपालकस्य परीक्षितः॥१॥ द्विजवर्याणां शिक्षया॥ तत्पूर्वजन्मनि अभिजातकोवि
दः जातककर्मविदः॥ हे विप्र महतां गुणाय स्मिन्नृपे॥ जनमेजयादीनित्यु कराधिकं छादयो॥ आजहार॥ कृतवानित्यर्थः शारद्वतं कृपं यत्र येष्व
श्वमेधेषु॥ देवाः दृष्टिगोचरा बभूवुः॥ निजग्राह निगृहीतवान्॥ कलिमेवानिर्दिशति नृपति॥ कस्य हेतोरिति अयमर्थः॥ कलिं कस्माद्धेतोः केवलं नि
२

सूत उवाच॥ ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह॥ यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन्विप्र महद्गु
णस्तथा॥१॥ स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीं॥ जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान्॥२॥ आजहाराश्वमेधांस
त्रीन् गंगायां भूरिदक्षिणान्॥ शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः॥३॥ निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित्॥
नृपलिंगधरं शूद्रं घ्नंतं गोमिथुनं पदा॥४॥ श्रीशौनक उवाच॥ कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः॥ नृदेवचि ५४
ह्नधृक् शूद्रः कोसौ गां यः पदाहनत्॥५॥ तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयं॥ अथवास्य पदांभोजमक
रंदलिहां सतां॥६॥ किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः॥७॥ ॥

जग्राह न तु हतवान्॥ यतोऽसौ शूद्रकः अतिकुत्सितः॥ यो गां पदा अहन्निति॥ अस्य विष्णोः पदांभोजयोर्यो मकरंदः तं लिहंतीत्या
स्वादयंतीति ये तेषां सतां महतां वा कथाश्रयमिति समासः कृष्णस्यानुषंगः॥ तर्हि कथ्यतां नो चेत् किमन्यैरसद्भिरालापैः यत आय
नान्यथेति
स्मात् यैः आलापैः आयुषो व्ययो व्ययः॥७॥ ॥ सानि.कृष्ण

अस्माकमयं सत्रप्रयत्नो ऽपि हरिकथामृतपानार्थ एवेत्याह मा इह्यासंप्रा॥ क्षुद्रमल्पमायुर्येषां अतो मर्त्यानां मरणवतां तथा ऽपि अतं सदं
मोहमिच्छतां यामृत्युः स इदमस्य चश्मितुमिदं शामिश्रकर्म एष शुहि सतां तदर्थं उपहूतः ततः किमत आह न कश्चिदिति॥ तावत्सत्र एव मा सि
पर्यंतं इह तत्तले न कश्चित् म्रियते॥ ततो ऽपि किमत आह॥ अहोत्र लोके हरिकथामृतं वचः पीयते तत्पेतदर्थं हरिलीलैव अमृतं यस्मिन्॥ तद
तावद्व्यर्थवजीवनमित्याह॥ मंदस्य अल्पस्य पनं करोमीयद्व्ययं आयुः तान्निद्रया दिवा अक्षि च यद्व्ययतद्व्यर्थकर्मतिर्यद्वाक्रियते॥ तत्र ताव
२०यास्मिन्पीते कृतं सर्वमिष्टं पूर्णादिकं न वेत्र॥२

क्षुद्रायुषां नृणामंग मर्त्यानामृतमिच्छतां॥ इहोपहूतो भगवान्मृत्युः शामित्रकर्मणि॥ ८॥ न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहां
तकः॥ एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः॥ ९॥ अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः॥ मंदस्य मंदप्रज्ञस्य वयो मंदायु
षश्च वै॥ १०॥ निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः॥ ११॥ सूत उवाच॥ यदा परीक्षित्कुरुजांगले वसन् कलिं प्रविष्टं नि
जचक्रवर्तिते॥ निशम्य वार्तामनतिप्रियां ततः शरासनं संयुगशौंडराददे॥ १२॥ स्वलंकृतं श्यामतुरंगयोजितं रथं मृगेंद्रध्व
जमाश्रितः पुरात्॥ वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः॥ १३॥

कलिनिग्रहप्रसंगमाह॥ यदा निजचक्रवर्तितस्वसेनया पालिते देशे कलिं प्रविष्टं शुश्राव॥ तदा तां अनतिप्रियां वार्तां किंचित्प्रियां च वस्तु
तः कौतुकसंपन्नो निशम्य ततः शरासनं दुष्टनिग्रहार्थमाददे संयुगशौंडः युद्धप्रागल्भः॥ पाठांतरं युद्धशौरितुल्यः॥ ततश्च दिग्वि
जयाय निर्गतः॥ ॥॥॥

भद्राश्वादीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः सुमुद्गलस्थानि वर्षाणि मेरोः सर्वतइलावृतं ततउत्तरतो रम्यकं हिरण्मयं च दक्षिणतो हरिवर्षं किंपुरुषं च । तानि
विजित्य प्रगीयमानं यशः यशः आदौ तिष्ठ एवं तस्य देदाविति द्वितीयेनान्वयः । किंच । स्निग्धेषु पांडवेषु विष्णोर्यानि सारथ्यादीनि कर्माणि तानि
एवं तथा विष्णोर्जगत्कर्तुः कारणातिं च स्थ एवं नृपतिः परीक्षितं विष्णोश्चरणारविंदे भक्तिं करोति स्म पार्षदमिति रेफषकारयोर्विश्लेषश्छांदसः ।
किंचित्तस्य सैन्ये पुष्पवसु मात्रमनुत्तमं । तत्सर्वमददात्प्रीतः कृष्णगाथाहृताशयः ॥१८॥ ४२

१ हरिवर्षं किंपुरुषं १ वा·

भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरून् ॥ किंपुरुषादीनि सर्वाणि विजित्य जगृहे बलिं ॥१४॥ तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां
महात्मनां ॥ प्रगीयमानं च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकं ॥१५॥ आत्मानं च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः ॥ स्नेहं च वृष्णिपार्था
नां तेषां भक्तिं च केशवे ॥१६॥ तेभ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युज्जृंभितलोचनः ॥ महाधनानि वासांसि ददौ हारान्महामनाः ॥१७॥ सार
थ्यपारषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनाऽनुगमनस्तवनप्रणामान् ॥ स्निग्धेषु पांडुषु जगत्प्रणतिं च विष्णोर्भक्तिं करोति नृपति
श्चरणारविंदे ॥१८॥ तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिमन्वहं ॥ नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत्तन्निबोध मे ॥१९॥ धर्मः पदैकेन चरन्
विच्छायामुपलभ्य गां ॥ पृच्छति स्माश्रुवदनां विवत्सामिव मातरं ॥२०॥

तत्र पार्षदः सत्तापतिः चेसेवनं विजानुवृत्तिः ॥ वीरासनं रात्रौ षड्गहस्तस्यातिष्ठतो जागरणं १८ ॥ एतां वृत्तिमनुवर्तमानस्य ॥ नातिदूरे शीघ्रमेव १९ ॥ धर्मो वृषरू
पः ॥ विच्छायां हतश्रीं गां गोरूपां पृथ्वीं विवत्सां नष्टापत्यां ॥ ॥ ॥ २·

सा॰ श तेऽप्यात्मनोदेहस्य यद्यपि विहिरामये मलक्ष्येते तथापि इदं तन्मध्ये आधिः पीडा यस्य तां चामालक्ष्ये ॥ केन यते विछायायास्मि ॥ चतुर्दूषत्स्वायतो वेवर्णं
६६ सजतामुखेन लिंगेन ॥ तत्र कारणानि कल्पयन् पृच्छति इह एवं धुमित्यादि पंचभिः दूरे स्थितं वंधुं चिभिः पादैन्यूनं तत्र तएवैकपादं मामात्मानं वृषलैः भूतं ऊर्द्धं
रोक्षमाणं पुरुषमात्मपदविशेषणत्वात् ॥ हृतायज्ञभागायैषां यज्ञाद्यकरणात् ॥ हे गृविर्दृष्टिस्सर्तृतिरक्षमाणाः स्त्रियः पिदालिरक्षमाणा वालान्
प्रत्युतेन रेव पुरुषादैरिवनिर्दयैः आर्त्तान् इक्षिस्तान् ॥ वाचं देवीं स्मरस्यती कुकर्मणि दुराचारे स्थितां ॥ कुलाध्यान् वालरणत्रमानु सेवकान् ॥ ३
२३

उ२   जन्मकुले ।

२४ इतस्ततोवास नपानवासस्थानव्यवायोन्मुखजीवलोकं ५४

कच्चिदृष्ट्वेऽनामयमात्मनस्त्वं विछायायास्मिन्लायता यन्मुखेन ॥ आलक्ष्ये त्वतीमंतराधिं दूरे वंधुं शोचामि कं चनाऽव ॥२१॥ पादैन्यूनं
शोचामि मैकपादमात्मानं वा वृषलैस्त्वद्धियमाणं ॥ अहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान् प्रजा उतस्विन्मघवत्यऽवर्षति ॥२२॥ अरक्ष्य
माणाः स्त्रियउर्विवालान् शोचस्यऽथो पुरुषादैरिवार्त्तान् ॥ वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यऽब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्र्या
न ॥२३॥ किं क्षत्रवंधून् कलिनोपसृष्टान् राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि ॥ इतं वा ते भूरितरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि अंतर्हि
तस्य स्मरती विसृष्टा कर्माणि निर्वाणविलंवितानि ॥२५॥ इदं ममाचक्ष्व तवाधिमूलं वसुंधरे येन विकर्शितासि ॥ कालेन वा ते व
लिनां वलीयसा सुरार्चितं किं हृतमघ सौभगं ॥२६॥

व्याभान

पस्पृष्टान् ॥ अवरोपितानि उद्यापितानि ॥ व्यवाये मैथुनं निषेधनादरेणासवतो प्रशानादिष्वन्मुखं प्रवर्त्तमानं जीवलोकं वा ॥ २४ हे अंव मातः धरित्रि
तेतव योत्यारिलारस्तस्यावतरणार्थं कृतावतारस्य कर्माणि स्मरंतीति न विसृष्टा स्मती शोचसि निर्वाणं विलंवितं आश्रितं येषुतानि ॥ पाठांतरे
निर्वाणविडंवितं उपहसितं यैः मोक्षादप्यधिकसुखानीत्यर्थः ॥ हे अंव ते सौभाग्यं कालेन वा हृतं ॥ लक्ष्मायनम ४ ॥ ज्ञा ॥ रामायनम ४ ॥ ॥ ॥
८   २५   १६

६६

सो२ घा२ र्स्

तदसंख्याने कृते कथं दंडं स्यादित्यत आह । यस्मिन्नागास्विजनेष्वः अघं दुःखं युंजन् कुर्वन् वर्तते अस्य एवं तस्य मत्तः भयं कदा ॥ सर्वत्रापि लयं सव
ति ॥ ततः साधूनां सदैवेदिति ॥ एतदेव अहं समर्थयति मया कीर्तित्याह ॥ अनागास्त्विति ॥ आगस्कृत ॥ अपराधकर्ता ॥ तस्य त्वंस्य देवस्यापि भु
जं आहर्ता ॥ छि आहरिष्यामि ॥ सांगदमित्यनेन समूलतत्वं उत्पाहरिष्यामीति दर्शितं ॥ नन्वेकस्य निग्रहेणान्यस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनं ॥ तत्राह ॥ राज्ञो
हीति ॥ अन्यान् अधर्मिष्ठान् शास्ततो दंडयतः ॥ आर्तानामभयं यस्मात् ह्रदह्च वोढु ऋजु चेतमेव ॥ वयं तु यतः पुरुषात् प्राणिनां क्लेशा हतवा सवेषुः
तं पुरुषं न विजानीमः ॥ यतः ...वादिनां वाक्यभेदैः विमोहिताः ॥ वाक्यभेदानेवाह ॥ विकल्पनं देवमते आच्छादयति येयोगिनः ॥ ते आत्मानमेवात्म

मद्द१=द्वि:

जनेष्वनागस्स्वघं युंजन् सर्वतोस्य च मद्भयं ॥ अनागःस्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरंकुशः ॥ १४ ॥ आहर्तास्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्या
पि सांगदं ॥ राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनं ॥ १५ ॥ शास्ततोऽन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥ धर्म उवाच ॥ एतद्वः
पांडवेयानां युक्तमार्ताभयं वचः ॥ येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ भगवान्कृतः ॥ १६ ॥ न वयं क्लेशबीजानि यतः स्युः पुरुषर्ष
भ ॥ पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः ॥ १७ ॥ केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मनः ॥ दैवमन्येऽपरे कर्म स्वभावमप
रे प्रभुं ॥ ॥ १८

२ दी २

नः प्रभं स्वमेव ऋः स्वप्रकाशः ॥ तदुक्तं ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ यद्वा विकल्पैः कुतर्कैः प्राकृता नास्तिकाः ॥ एवं हिते
वदंति ॥ न तावद्देवतात्मा प्रभुर्वै कर्माधीनत्वात् अतः स्वयमेव प्रभुर्न वा काश्चिदिति ॥ अन्ये दैवज्ञाः दैवं ग्रहादिरूपां देवतां परे तु मी
मांसकाः कर्म [illegible] परे लोकायतिकाः स्वभावं ॥ ॥ ॥ १८

वोढा॰१ [illegible] नपीर२

प्र॰

६९

केचिदपि सेन्द्र्यैर्दर्शितिदुर्ललक्षं दर्शितं ॥ निश्चय इति सिद्धान्तवे ॥ अप्रतर्क्यात्मनोऽगोचरान् अनिर्देश्यान्नु वचनागोचरात्परमेश्वराच्छ्रवलवती वं

ति ॥ विश्वशो वेचार यस्य बुद्ध्या विरवेदं गतमेव ॥ पर्यचष्टे घततत्वाचतज्ञातवानितिवा अनिर्दिष्टेति मिव बुध्वन्नुधातकं जानन्नपि न सूचयेदिति एवं तप

धर्मं ब्रवीषि अतो धर्मा मि ॥ स्वचेनेको दोषइत्यत आह ॥ यदीति ॥ स्यान्नं नरकादि ॥ यद्वा अज्ञानाद्दुष्टकथनं भवतीत्याह ॥ अथवेति ॥ देवस्य मायया

गातिर्वध्यघातकल स्फुणाद्दृत्तिः ॥ नतानां वितस्मावचसश्चागोचरा अज्ञेयान्न भवतीति निश्चयः ॥ धर्मोऽसाविति ज्ञाचातस्य पादानुवादे नव्यवस्थाम

राज्ञोवाच २

अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केचिदपि निश्चयः ॥ अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया ॥१९॥ एवं धर्मं प्रवदति स सम्राड्द्विजसत्तम ॥ समा

हितेन मनसा विखेदः पर्यचष्टत ॥२०॥ धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृषरूपधृक् ॥ यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत् ॥२१॥ अ

थवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा ॥ चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः ॥२२॥ तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्त्तिताः ॥ अध

र्मांशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसङ्गमदैस्तव ॥२३॥ इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः ॥ तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः ॥२४॥

हृतप इति द्वाभ्यां ॥२३॥ अधर्मपादैः स्मयत्रयं पादाः भिन्नेशिरे अंशैर्भग्नाः स्मयो विस्मयः ॥२४॥ इदानीं कलौ हे धर्म ते पादः चतुर्थो यः तत्रापि

सत्यमेवास्ति ॥ यतस्त्वं तया अद्भुतवानात्मानं निर्वर्तयेत् कथं निर्वाहयेत् यद्वा पुरुषस्त्वां साधयेत् तमपि पादं अनृतेन सन्दर्शितः ॥ कलिरूपो ऽ

यमधर्मो यस्हीतुमिच्छति ॥ तत्रेयं व्यवस्थितिः ॥ कृतयुगे प्रथमं सम्पूर्णश्चतुष्पाद्धर्मः ॥ त्रेतायां चतुर्णामपि पादानां मध्ये स्मयेन तपः सङ्गेन शौचं

मदेन दया च अनृतेन सत्यमिति एवं चतुर्थांशो हीयते द्वापरे वर्द्धते । कलौ तु चतुर्थांशोऽवशिष्यते सोऽपि तेन हन्यतीति ॥ ॥ अध्यायनमः ॥ ॥ ॥

पतितेपतितं
व्याघ्रीसंयोगितवी
पुनःावचनात्
ल्पदोषःस्य
मिथ्याद्विर्दौष
दा। तोत्रगोन
द्वितिमनुः

न्याश्रितः अन्येनाद्वारेण वतारितः क्रूरस्तरिायस्याः कृतं कौतुकं मंगलं यस्याः ॥ अश्रूणि कलयति मुंचतीत्यश्रुकला तेन तपश्चकास्म
तीत्यूड इात्येदिति मामिति शोचति ॥ निशातं निशितं अधर्मस्य हेतुर्यः कलिस्तं हंतु मित्यर्थः ॥ असिरेतत्पद्माग्याः ॥ शरणम् आश्रया
ई स्लोकयन्यत्कीर्त्यईः ॥ गुडाकेशो ऽर्जुनः तस्य यशोधरायेव यं तेषां तान्जातिवद्धो ऽज्ञालियेन तस्पते ॥ किं तु कयंचन केनाप्युशेनन

सूत उवाच २

इयं चतुर्भगवतान्याश्रितो क्रूरतरा स्मती ॥ श्रीमद्भिस्तातदन्यामैः सर्पतः कृतकौतुका ॥ २५ ॥ शोचत्यश्रुकलास्मा
धीडुर्लगवोगिलाऽधुना ॥ अवलम्पानपव्याजाः सूडात्तोद्वतिमामिति ॥ २६ ॥ इतिधर्मं महीचैव मां च यियाम
हारथः ॥ निशातमाददे खड्गं कलयेऽधर्म हेतवे ॥ २७ ॥ तं जिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलांछनं ॥ तत्पादमू
लं शिरसा समगाद्भयविह्वलः ॥ २८ ॥ पतितं पादयोर्वीरः कृपया दीनवत्सलः ॥ शरण्यो नावधीत् स्लोक्य आह ह चे
दं हसन्निव ॥ २९ ॥ राजोवाच ॥ न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धांजले वै भयमस्ति किंचित् ॥ न वर्तितव्यं भवता क
थंचन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबंधुः ॥ ३० ॥ त्वां वर्तमानं नरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तो ऽयमधर्मपूगः ॥ लोभोऽनृतं चौर्यमना
र्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दंभः ॥ ३१ ॥ न वर्तितव्यं तदधर्मबंधो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ॥ ब्रह्मावर्ते यत्र य
जंति यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ॥ ३२ ॥ मध्यं विंध्य नगयोः
मर्त्यागः ज्येष्ठा च लक्ष्मीः मायाकपटं ३१ ॥ तस्माद्वर्तितव्यं वर्तितुमर्हं ब्रह्मावर्ते देशे यज्ञस्य वितानं विस्तारं ३२ ज्ञाः निपुणाः ॥ हे अर्जुनं दीर्घं ॥ अरे कलेः अधर्मबंधुः अधर्मस्य बंधुः ॥ तदेवाह ॥ राजदेहेषु वर्तमानं त्वामनुसर्वतः प्रवृत्तः ॥ त्वया ज्ञाः निपुणाः ॥ ३३

इज्यायागस्तद्रूपामूर्तिर्यस्य। शं क्षेमं तनोति कामांश्च। नन्विंद्रादयो देवा इज्यंते न तु हरिस्तत्राह। एष स्थावरादीनामात्मेति। तथा
पि जीववन्न परिछिन्न इत्याह। अंतर्बहिरिति यथा वायुः प्राणरूपेणांतस्थोऽपि बहिरप्यस्ति तद्वत् सर्वांतर्यामीश्वरोऽपीति ३३
अथ तामिं उद्धृतखड्गं दंडपाणिं यमं। अथ तं उद्युक्तं अत्र न वस्तव्यमिति या तवाज्ञा तया यत्र क्वापि वत्स्यामि॥ किंतु तत्र तत्रापि त्वा
म् गृहीत इषुः शरासनं च येन तं त्वामेव लक्षये तस्मात् नियतानि स्थलानि वत्स्यामि। पानं मद्यादेः। सूनाः प्राणिवधः। द्यूते अ
नृतं। पाने मदः। सर्वं मदादयानाशकत्वेनोक्तः। अत्र तु गर्वद्वारा तपोनाशकत्वेन स्त्रीषु संगः॥ हिंसायां क्रौर्यं दयानाशक

३ कलिरुवाच ॥

यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान इज्यात्ममूर्त्तिर्यजतां शं तनोति। कामानमोघान् स्थिरजंगमानामंतर्बहिर्वा
युरिवैष आत्मा॥ ३३॥ सूत उवाच॥ परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः। तमुद्यतासिमाहेदं दंडपाणि
मिवोद्यतं॥ ३४॥ यत्र क्व चाथ वत्स्यामि सार्वभौम तवाज्ञया॥ लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषुशरासनं॥ ३५॥ तन्मे
धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि॥ यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्तेऽनुशासनं॥ ३६॥ सूत उवाच॥ अभ्यर्थि
तस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ॥ द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राऽधर्मश्चतुर्विधः॥ ३७॥

मिति ज्ञेयं॥ यद्यपि सर्वं सर्वत्र संतमपि तथापि प्राधान्येनानृतादीनां द्यूतादिषु यथासंख्यं ज्ञेयं॥ द्वादशस्कंधे तु सत्यं दया
तपो दानमिति पादा विख्याताः तत्र दानशब्देन शौचमेवोक्तं मनःशुद्धिरूपं ज्ञातालयदानस्य त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो
हीयते शनैरधर्मपादैरनृतहिंसाऽसंतोषविग्रहैरित्यत्र च असंतोषशब्देन तस्य हेतुर्गर्वो लक्ष्यते। विग्रहशब्देन च तद्धेतुः स्त्रीसं
गरूपविशेषः॥ ३७

रोधः १

चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानं देहीति पुनर्याचमानाय जातरूपं सुवर्णं दत्तवान् ॥ ततः सुवर्णदानात् अनृतं मदं काममिति त्रीषु स्थानं ।
रज इति रजो मूलां हिंसां एतानि चत्वारि पंचमं वैरं चादादिति ॥ अमूनि अत्र एषु स्थानेषु न्यवसदित्यर्थः ॥ अथेति हेतोः बुभूषुः उद्भवि
तुमिच्छुः । स्त्रीसुवर्णयोः सेवनं नाम तयोः अनासक्तिः ॥ एवं कलिनिग्रहं वृषस्य पादान् प्रतिसंदधे तपआदीनि प्रवर्द्धितवानित्यर्थः ॥

पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः ॥ ततोऽनृतं मदं कामं रजो वैरं च पंचमं ॥ ३९ ॥ अमूनि पंच स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः क
लिः ॥ औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत् ॥ ३९ ॥ अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित् ॥ विशेषतो धर्मशीलो
राजा लोकपतिर्गुरुः ॥ ४० ॥ वृषस्य नष्टान् त्रीन् पादान् तपः शौचं दयामिति ॥ प्रतिसंदध आश्वास्य महीं च समवर्द्धय
त् ॥ ४१ ॥ स एष एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितं ॥ पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञाऽरण्यं विविक्षता ॥ ४२ ॥ आस्तेऽधुना स रा
जर्षिः कौरवेंद्रश्रियोल्लसन् ॥ गजाह्वये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः ॥ ४३ ॥ इत्थंभूतानुभावोऽयमभिमन्युसु
तो नृपः ॥ यस्य पालयतः क्षौणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे सप्तदशः कलिनिग्रहो
ऽध्यायः ॥ ॥

युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपि तत्प्रतापादेवेत्याह त्रिभिः ॥ ४१ एतर्हि इदानीं युधिष्ठिरेणारण्यं प्रवेष्टुमिच्छता उपन्यस्तं समर्पितं आसनम
ध्यास्ते ४२ अधुना पालयत इति च वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवन्निर्देशः स्मेत्यध्याहारो वा ॥ सत्राय सत्रं कर्तुं दीक्षिताः ४३ दीक्षां कृत
१६ं ध्यो१ वन्तः ॥ इति प्रथमे सप्तदशः ॥ ॥ ४४

राज्ञः सुत्वष्टादशे तस्य ब्रह्मशापोपनिरूप्यते॥ सचानुग्रह एवास्य जातो वैराग्यभावहन्॥ परीक्षितोनिर्याणमत्याश्चर्यं वक्तुं तत्संभावनाय ज
न्मादिश्चर्यमनुस्मारयति॥ योवाइति॥ विप्लुष्टो निर्दग्धः सनु ब्रह्मकोपादुत्थितात्तक्षकात्प्राणविप्लवः प्राणनाशस्तेन उरुभयं तस्मान्न
संमुमोह॥ अत्र हेतुः॥ यतो भगवत्यर्पिताशय इति॥ किंतुमस्त्रजोति वैयासकेः शुकस्य॥ शिष्यः सन्विज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिस्त
त्त्वं येन सः॥ न चैतच्चित्रमित्याह॥ उत्तमश्लोकस्यैव वार्ता येषां अतएव नित्यं तत्कथामृतं जुषतां संभ्रमो न स्यात्॥ तस्मिन्राज्ञि स्तुत

श्रीसूत उवाच॥ यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः॥ अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः॥ १॥ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु
तक्षकात्प्राणविप्लवात्॥ न संमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः॥ २॥ उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाताजितसंस्थितिः॥ वैयास
केर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वं कलेवरं॥ ३॥ नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतं॥ स्यात्संभ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदांबु
जं॥ ४॥ तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः॥ यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट्॥ ५॥ यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भग
वानुत्ससर्ज गां॥ तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः॥ ६॥ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारंग इव सारभुक्॥ कुशला
न्याशु सिध्यंति नेतराणि कृतानि यत्॥ ७॥

रां तत्त्वचित्रमित्याशयेनाह॥ तावदिति॥ अभिमन्योः पुत्रः एकराट् चक्रवर्ती ईशः पतिः तावत्॥ ननु तदा कलेरप्रवेश एवास्तु कुतः प्रवि
ष्टोऽपि न प्रभवेदिति कुतः॥ तत्राह॥ यस्मिन्नहनि यर्हि यस्मिन्नेव क्षणे॥ गां पृथ्वीं॥ अनुवृत्तः प्रविष्टः॥ अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन् ननु अध
र्महेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवान्॥ तत्राह॥ नानुद्वेष्टीति॥ सारंगो भ्रमर इव सारग्राही सारमाह॥ यद्यस्मिन् कुशलानि पुण्यानि आ
शु संकल्पमात्रेण फलंति॥ इतराणि पापानि आशु न सिध्यंति॥ यतस्तानि कृतान्येव सिध्यंति॥ न तु संकल्पितमात्राणीति॥ ७॥ ॥

ननुदोषाधिक्यात्तद्वेषएवयुक्तः। नधीरेषुतस्यार्किचिद्विक्रमत्वादित्याह। किंतुतेनलवेत्॥ बालेषुअधीरेषुअप्रमत्तो ऽवहितः स्व
नृयोव्याघ्रवद्वर्त्तते॥ पारीक्षितमाख्यानं। अपृच्छतपृष्टवंतोयूयं॥ किंबहुनानरैरेतावदेवकर्तव्यमितिसर्वशास्त्रसारंक
थयतियायाइति॥ कथनीयान्युरूणिकर्म्माणियस्य। तस्यगुणकर्मविषययाबुभूषुभिः स्वसत्त्वमिच्छद्भिः पुनर्विस्तारेणकथ
नार्थंस्तुतात्किंतस्संगंत्वाभिनंदंति। सूतेतितिभिः। शाश्वतीः समाः अनंतानवत्सरान्जीव अत्यंतसंयोगेद्वितीया। विशदंय
शः कीर्त्तयसि। तच्चास्माकंमर्त्यानाममृतंमरणनिवर्तकं॥ किंचअस्मिन्कर्म्मणिसत्रेअनाश्वासे अविश्वसनीयेवैगुण्य
११
किंतुवालेषुशूरेणकलिनाधीरभीरुणा॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषुयोवृकोनृषुवर्त्तते॥ ८॥ उपवर्णितमेतद्वः
पुण्यंपारीक्षितंमया॥ वासुदेवकथोपेतमाख्यानंयदपृच्छत॥ ९॥ यायाः कथाभगवतः कथनीयोरुकर्म
णः॥ गुणकर्माश्रयाः पुंभिः संसेव्यास्ताबुभूषुभिः॥ १०॥ ऋषयऊचुः॥ ॥ सूतजीवसमाः सौम्यशाश्वतीर्वि
शदंयशः॥ यस्त्वंशंससिकृष्णस्यमर्त्यानाममृतंहिनः॥ ११॥ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासेधूमधूम्रात्मनांभ
वान्॥ आपाययतिगोविंदपादपद्मासवंमधु॥ १२॥ तुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवं॥ भगवत्संगि
संगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः॥ १३॥
वाहुल्येनफलनिश्चयाभावात्। धूमेनधूम्रवर्णआत्माशरीरंयेषांतान्॥ अस्मान्कर्मणिषष्ठीआसवंमकरंदंमधु
मधुरं॥ भगवत्संगिनोविष्णुभक्ताः तेषांसंगस्ययोलवः अत्यल्पः कालः। तेनापिस्वर्गंनितुल्यामः समंनपश्यामः स्वर्गमितिपा
मोदानममपिनपश्यामः॥ नचापवर्गंसंभावनायांलोट्॥ मर्त्यानांतुच्छाआशिषोराज्याद्यानतुलयामेतिकिमुतवक्तव्यं॥ ॥ १३ छेस्त
गस्युवं

भा॰प्र
७२

एवंतत्संगमात्रेणंघञवौत्सुक्यमाविष्कुर्वंति॥कोनामेतिरसवित्रसज्ञःमहत्तमानामेकांतेनपरंअयनंआश्रयो
यःतस्यकथायांअगुणस्यप्राकृतगुणरहितस्यकल्याणगुणानामंतंयेयोगेश्वराःतेऽपिनजग्मुः॰एतावंतइ
तिनपरिगणनीयाःकःकुःभवःशिवःपाद्मोब्रह्माचमुख्यौयेषांतौ।नोऽस्माकंमध्येभगवानुप्रधानंसेव्योयस्यसभवानु।
नःशुश्रूषतांहरेश्चरितंविस्तारयतु॥तत्रचशुकपरीक्षित्संवादेनकथयेत्याह।सवाइतिद्वाभ्यां।वैयासकिनाश्रीशु
केनशब्दितेनकथितेनज्ञानेनज्ञानसाधनेनअपवर्गइत्याख्यायस्यतत्खगेंद्रध्वजस्यहरेःपादमूलंभेजे।तु १६

कोनामतृप्येद्रसवित्कथायांमहत्तमैकांतपरायणस्य॥नांतंगुणानामगुणस्यजग्मुर्योगेश्वरायेभवपा
द्ममुख्याः॥१४॥तन्नोभवानुवैभगव॰त्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य॥हरेरुदारंचरितंविशुद्धंशु
श्रूषतांनोवितनोतुविद्वन्॥१५॥सवैमहाभागवतःपरीक्षिद्येनाऽपवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः॥ज्ञानेनवैयास
किशब्दि॰तेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलं॥१६॥तन्नःपरंपुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठं ७२
आख्याह्यनंताचरितोपपन्नंपारीक्षितंभागवताभिरामं॥१७॥ ॥ ॥

तत्असंवृतार्थंयथातथाआख्याहितदेवनिर्दिशति।परीक्षितेकथितंपारीक्षितंआख्यानंश्रीभागवतंपुराणं।
परंपुण्यंपरमंचमोक्षकंअत्यद्भुतयोगोनिष्ठायस्यअनंतस्याचरितैरुपपन्नंयुक्तं॥अतएवभागवतानांआभिरा
मंप्रियंएतोर्विशेषणैःकर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वंदर्शितं॥७॥

श्रीभागवतव्याख्यानेलब्धप्रसंगांमहतामादरपात्रमात्मानंश्लाघतेहाल्यं॥ अहोइत्याश्चर्ये॥ इहहेतिहर्षेवयमितिश्लाघायांप्र
तिलोमजाअपिश्रद्यजन्मभृतःसफलजन्मानःआस्मजाताः॥ वृद्धानामनुवृत्त्याआदरेणज्ञानवृद्धःशुकःतस्यसे
वयेतिवा॥ यतोदुःष्कुलत्वंतन्निमित्तंच्चाधिंचमनःपीडांमहत्तमानामभिधानयोगःलौकिकोऽपिसंभाषणलक्षणःसं
वेधःविधुनोतिअपनयतीति॥ कुतःपुनः। किंपुनर्वक्तव्यंतस्यश्रवणतस्यनामगृणतःपुंसोमहत्तमानामभिधानयोगोदौःमा कुल्यं४
नस्मीखयां॥ विधुनोतीति॥ यद्वानामगृणतःपुनःदौःकुल्यमिति। यद्वागृणतःपुंसस्तस्यनामदौःकुल्यंविधुनो।

विकनीति

सूतउवाच॥ अहोवयंजन्मभृतोद्यहास्मवृद्धानुवृत्त्याऽपिविलोमजाताः॥ दौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशी
घ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः॥१८॥ कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य॥ योऽनंत
शक्तिर्भगवाननंतोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः॥१९॥ एतावताऽलंननुसूचितेनगुणैरसाम्यानतिशाय
नस्य॥ हित्वेतरान्प्रार्थयतोविभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुंजुषतेऽनभीप्सोः॥२०॥

व्राललपांकृति
याकृत॰
भज॰-१

तीतिकिंवक्तव्यमितिकैमुत्यमेवाह। अनंताःशक्तयोयस्यस्वतोऽप्यनंतःकिंच॥ महांतोगुणायस्यतन्महद्गुणत्वंतस्यभाव
स्तस्मात्। यंगुणतोऽप्यनंतमाहुः। एतत्प्रपंचयति।ऽलि। एतावतेति। तस्ययदसाम्यंअनतिशायनंचगुणैरुक्तंसाम्यंतदाधिक्यं
चान्यस्यनास्तीतियस्यार्थस्यज्ञानंएतावतासूचितेनअलंपर्याप्तंकः तद्विस्तरतोवक्तुंशक्नोति। तदेवाह। इतरान्ब्रह्मादीन्
प्रार्थयमानान्हित्वाविभूतिःश्रीःअनभीप्सोरपियस्यांघ्रिरेणुंसेवतइति॥२०॥ ॥छ॥ ॥स्कंधायनमः॥ ॥छ॥

ना॰प्र

अथेत्यर्थांतरे॥ यस्य पादनखावसृष्टं निःसृतमपि विरिंचेनोपहृतं सम्यर्पितं अर्हणं जलं अर्घोदकं ईशमहितं जगत्पुनाति विरिंचोपहृतं सेशमिति
चतयोरप्युपास्यकत्वमुक्तं॥ तस्मात् मुकुंदव्यतिरिक्तः को नाम भगवत्पदस्यार्थः सर्वेश्वर इत्यर्थः॥ धीरा स्मृतः ॐ छष्टं॥ अस्य परमकाष्ठापन्न
तदाह॥ यस्मिन्नहिंसा उपशमश्च स्वभाविको धर्मः॥ एवं स्वभावपमलिनधर्षपारीक्षितोपाख्यानं वक्तुमाह॥ अहं हीति अर्यम्णः हे सूर्य त्वत्र्यी स्वरू
यः अत्र यावान् नात्मावगमः मम ज्ञानं तावत्॥ आचक्षे प्रवक्ष्यामि तथा हि॥ पक्षिणो गगनस्य आत्मसमर्थस्वशक्त्यानुरूपमेव उत्पतंति न कृत्स्नं

७२

अथाऽपि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिंचोपहृतार्हणांभः। सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुंदात् को नाम लोके भगवत्पदार्थः॥२१॥
यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा व्यपोह्य देहादिषु संगमूढं। व्रजंति यत्पारमहंस्यमंत्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः॥२२॥ अ
हं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान्। नभः पतंत्यात्मसमं पतत्त्रिणस्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः।
॥२३॥ एकदा धनुरुद्यम्य विचरन्मृगयां वने। मृगाननुगतः श्रांतः क्षुधितस्तृषितो भृशं॥२४॥ जलाशयमचक्षाणः प्रवि ७२
वेश तमाश्रमं। ददर्श मुनिमासीनं शांतं मीलितलोचनं॥२५॥ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतं। स्थानत्रयात्परं
प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियं॥२६॥

स्वं तथा विपश्चितोऽपि विष्णोर्गतिलीलां स्वसामर्थ्यानुरूपमेव वदंतीत्यर्थः॥२३॥ अचक्षाणः अपश्यन् तं प्रसिद्धमाश्रमं तस्मिन् मुनिं श
मीकं प्रतिरुद्धाः प्रत्याहृता इंद्रियादयो येन अत एव उपारतं॥ स्थानत्रयात् जाग्रदादिलक्षणात्परं तुरीयपदं प्राप्तं अत एव ब्रह्म
२५
भूतत्वादविक्रियं॥ ॥२६

२१

क्कीर्णा निर्जटालिराछन्नं ॥ रुरुर्मृगविशेषः तस्य चर्मणा वृाछन्नं ॥ विशेषेणाशुष्यत्तालुर्यस्य सः ॥ तथाऽतं तं मुनिं ॥ नलकुंर
णं हृत्वा स नलम् मित्रपवेशं स्पानं चयनस्मः ॥ नस्तं आद्यो अर्घः सूनृत प्रियवचनं येन सः ॥ मंज्ञः तदु कर्षास्यदनं ॥ गत
सुमृता ॥ धनुर्कोयाचापा ग्रेण ॥ सर्पनिधने राज्ञो ऽभिघायमानो एषां किं मत्या हृतस्य सर्वांडियः सन्मी लितेक्षणः ॥ स्थितः
यद्वा दत्तवंधुनिरागते वो किं तु स्यादित्यवज्ञयाम्रषास्य माधिस्य न्नीतिजिज्ञास्ययेत्पर्थः ॥ तस्य ऽनुकृष्टः गीनामा ॥ अर्घं

२६२

विकर्कीर्णजटाछन्नं रौरवेणाजिनेन च ॥ विशुष्यत्तालुकं दकं तथाऽतं मृयावत ॥ २७ ॥ अलब्धतृणतस्यादिसं
आद्यार्घस्नृतं ॥ अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानः चुकोप ह ॥ २८ ॥ अतः तसर्वं महाभागः तुच्छ्यामर्दितात्मनः ॥ उ
त्तरांतं सत्पत्नं धनुक्लनु मस्कारामन्युरेवच ॥ २९ ॥ स तु मल्लष संरोगतास्तु मुरंगं न्वषा विनिर्गच्छन्धनुः कोय्यानिधन
यपुरमागमत ॥ ३० ॥ एषां किं निभृताभेषकरणो मीलितेक्षणः ॥ मृषासमाधिराहोस्वित किं न स्यात
क्षत्रवंधुभिः ॥ ३१ ॥ तस्य पुत्रो ऽतितेजस्वी विहरन्बालको ऽर्भकैः ॥ राज्ञा ऽघं प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्र
वीत ॥ ३२ ॥ अहो अधर्मपालानां पीवां वलिभुजामिव ॥ स्वामिन्य ऽघं यद्दासानां द्वारपानां शुनामिव ॥ ३३ ॥
ब्राह्मणैः क्षत्रवंधुर्हि द्वारपालो निरूपितः ॥ स कथं तद्गृहे द्वास्थः सभांडं भोक्तुमर्हति ॥ ३४ ॥ कृष्णे गते
भगवति शास्तर्युत्पथगामिनं ॥ तद्भिन्नसेतु नद्या ऽहं शास्मि पश्यत मे वलं ॥ ॥ ३५ ॥

स्वंतत्र अर्तकमध्ये ॥ पालानां राज्ञां पीवां दुष्टानां अधर्ममेवानिर्दिशति ॥ स्वामिनि दासानां यद्घं पापाचरणं वलिभुजां काक
नामिव शुनामिव चेति ॥ दासमेवं दर्शयति । ब्राह्मणैरिति सभांडं भांडपक्वस्थितं ततः तदनंतरं महं शास्मि दंडयामि ॥ छ ॥

३३ ३४ ३५

धर्मः

ना॰ प्र॰

७४ इतिवयस्यानुक्तोरोषेणतांग्रेअदिनीयस्यैकोशिकीनदीतस्याअपःसंधिरार्घः॥ वाग्वज्रंशापं॥३६ इतिएवंसर्पनिःक्षेपेणधक्ष्यतिसद्
यिष्यति॥ पाठांतरेलक्ष्मीकरिष्यतिस्मेतिपादभरणेकुलस्यागारतुल्यंमेमयाततेति दुःखमार्षं॥ गलेसर्पकलेवरंयस्यैतत्पल्लुकस्यमा
३७

पित२

इत्युक्त्वारोषतांग्राक्षोवयस्यान्ऋषिबालकान्॥ कौशि[illegible]का ऽपउपस्पृश्यवाग्वज्रंविससर्ज्जह॥३६॥ इतिलंघितमर्यादं
तस्त्वकःस्मन्नमेहनि॥ धक्ष्यतिस्मकुलांगारंचोदितामृततंडुलं॥३७ ततो ऽसौताश्रमंवालोगलेसर्पकलेवरं॥ पितरं
वीक्ष्यदुःखार्त्तोमुक्तकंठोरुरोदह॥३८ सवाआंगिरसोब्रह्मन्श्रुत्वासुतविलापनं॥ उन्मील्यशनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा
चांसेमृतोरगं॥३९ विसृज्यपुत्रंपप्रच्छवत्सकस्माद्धिरोदिषि॥ केनवातेसपक्षतमित्युक्तःसंन्यवेदयत्॥ निशम्यशप्त
मतदर्हंनरेंद्रंस्वब्रह्मणोनात्मजमभ्यनंदत॥ अहोबतांहोमहदद्यतेकृतंअल्पीयसिद्रोहउल्बणोदमोधृतः॥ नवैन्नृ ७४
संमातुं भिर्नरदेवंपराख्यंसंमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे॥ यत्तेजसादुर्विषहेणगुप्ताविंदंतिभद्राण्यकुतोभयाःप्रजाः॥४०॥ अल
क्ष्यमाणेनरदेवनाम्निरथांगपाणावयमंगलोकः॥ तदाहिचौरप्रचुरोविनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणो ऽविवरूथवत्क्षणात्॥४१

३८
सः मुक्तकंठः उच्चैरित्यर्थः॥ तस्मैसर्पविसृज्यकेनापकारःकृतः॥ अनलिनं देवाकंअहोइत्यादिवितकष्टंतेचयामहत्पापकृतं॥ द्रोहे
अपराधोदमोदंडः परो विष्णुरितिपरव्यातिर्यस्यतंनरदेवंनृभिःसंमातुमसंद्रष्टुं॥ अलक्ष्यमाणेअदृश्यमानोअविवरूथवत्
४१
मेषसंघवत्॥४२॥

५५

नष्टानाथोयस्यलोकस्यतस्यवस्तुनोधनस्यविलुंपकाअपहर्तृश्चौरादेर्हेतोर्यत्पापंतद्विधास्यतितत्रअस्मान्निमित्तत्वादस्मानुपैष्यति।अनन्वयं
संबंधरूपमेव।तदेवपापंदर्शयति।परस्परमिति।शपंतिप्रकर्षवृद्धंतिपश्वादीनूद्धंतुतेअपहरंतीति।पुरुषस्यवःचौरवत्कुलाः।आर्यधर्मस्य
दाचारःशुनांकपीनामिवचार्थकामयोरेवाभिनिवेशितविज्ञाना।एवंराजमात्रस्यशापमाहचसुत्कोऽस्मातविशेषमाह।धर्मपालइति
सार्द्धेनहयमेधयाट्अश्वमेधयाजी।तस्यमहापापस्यप्रवेशायायश्चित्तमहद्यापापमावेदयन्।भगवंतआर्थयतो।अपापेष्विति।राज्ञाव
५४ तिरस्कृताविप्रलब्धाःशप्ताःक्षिप्ताहताअपि।नास्यतत्प्रतिकुर्वंतितद्भक्ताःप्रभवोपिहि॥४८॥ ८६

तदघनःपापमुपैत्यनन्वयंयन्नष्टनाथस्यवसोर्विलुंपकात्।परस्परंघ्नंतिशपंतिवृंजतेपशून्स्त्रियोऽर्थान्पुरुदस्य
वोजनाः॥४४॥तदाऽर्यधर्मश्चविलीयतेनृणांवर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः।ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनांशुनांकपी
नामिववर्णसंकरः॥४५॥धर्मपालोनरपतिःसतुसम्राड्बृहच्छ्रवाः।साक्षान्महाभागवतोराजर्षिर्हयमेधयाट्।क्षुत्तृट्श्रम
युतोदीनोनैवाऽस्मच्छापमर्हति॥४६॥अपापेषुस्वभृत्येषुबालेनाऽपक्वबुद्धिना।पापंकृतंतद्भगवान्सर्वात्माक्षंतुम
र्हति॥४७॥इतिपुत्रकृताघेनसोनुतप्तोमहामुनिः।स्वयंविप्रकृतोराज्ञानैवाघंतदचिंतयत्॥४९॥साधवःप्रायसो
लोकेपरैर्द्वंद्वेषुयोजिताः।नव्यथंतिनहृष्यंतियतआत्माऽगुणाश्रयः॥५०॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कं
धेअष्टादशोध्यायः॥ ॥परीक्षिच्छाप नाम अष्टादशः॥

८७
अतिशापंदद्यात्तर्हिनिष्कृतिरेवेदपितत्रनसंभवति।तस्यभागवतत्वादित्याह।तिरस्कृताःनिंदिताःविप्रलब्धाःवंचिताःक्षि
प्ताःअवज्ञाताःहताःताडिताःअस्यतिरस्कारादिकर्तुःनतत्प्रतीकारंकुर्वंति।तद्भक्ताःविष्णुभक्ताःप्रभवःसमर्थाअ
४८ पि।विप्रकृतःअपकृतःअघंअपराधं।पुत्रकृतंचेत्यादित्याह।प्रायशइतिद्वंद्वेषुसुखदुःखादिषुअगुणाश्रयःसुखदुःखा
श्रयोनभवति॥इतिप्रथमेऽष्टादशः॥१८॥
४९

५

गा॰२

७५

घ्रेयापविष्टेगंगायांराज्ञियेगिनोहृते।अनुकम्पागमनंतत्रत्रे।कामेकानविंशकोः॥१॥स्वहृतंततकर्ममुनिस्कंधेसर्पनिक्षेपणं।
गर्स्यनिंद्यंचिंतयन्नसुदुर्मनाजातः॥चिंतामेवाहस्मार्द्धास्पा॥अहोइति॥निंद्यपापं॥अमीवमितिपाठेसपएवार्थः॥ब्रह्मणि
ब्राह्मणे॥गूढगुप्तेतेजायस्पेकृतंयद्देवहेलनंईश्वरावज्ञापापमित्यर्थः॥तस्मात्मेप्यसनंनभविष्यति।तन्नुनातिदीर्घात्
कालात्।अचिरादेवास्कतत्रापिअज्ञामाज्ञातनकृजादिद्वारेणेतिप्रार्थनाकामंअसंकोचतः॥एवंप्रार्थनायाःप्र
योजनं।अघस्यानिःकृतायप्रायश्चित्तायययथापुनरेवंनकुर्यामिति॥एवमात्तरस्वस्यैवव्यसनप्रार्थ्यततः॥गव

स्तउवाच॥मही पतिस्त्वथतत्कर्मगर्स्यंविचिंतयन्नात्महृतंसुदुर्मनाः॥अहोमयानीचमनार्यवत्कृतंनिरागसि
ब्रह्मणिगूढतेजसि॥१॥ध्रुवंततोमेकृतदेवहेलनाद्दुरत्ययंव्यसनंनातिदीर्घात्॥तदस्तुकामंमघनिःकृता
यमेयथानकुर्यांपुनरेवमद्धा॥२॥अद्यैवराज्यंबलमृद्धकोशंप्रकोपितोब्रह्मकुलानलोमे॥दहत्वभद्रस्यपुनर्नमेभूत् ७८
त्पापीयसीधीर्द्विजदेवगोभ्यः॥३॥सचिंतयन्नित्थमथाश्रृणोद्यथामुनेःसुतोक्तोनिर्ऋतिस्तक्षकाख्यः॥
सम्माधुमेनेनचिरेणतक्षकानलंप्रसक्तस्यविरक्तिकारणं॥४॥

ममपापीयसीधी॥१

किंचित्प्रार्थितो॥अद्यैवमेराज्यादिदहतु॥प्रकोपितंब्रह्मकुलमेवानलः॥पुनर्हिद्विजादीन्पीडयितुंअधर्मेमामतूनभवेदित्य
र्थः॥इत्थंचिंतयन्सराजामुनेःसुतेनोक्तःसन्ममेहनिर्निर्ऋतिर्मृत्युर्यथाभविष्यति।तथाश्रृणोतममीकअचि
तात्।शिष्यात्।कथंचावमतक्षकस्यविषाग्निंम॰धुमेने।यतोविषयेषुप्रसक्तस्यविरक्तिकारणं॥लक्षायनमः॥॥

[illegible] यान्[illegible] [illegible]जितश्च पूर्ववन् नृपश्रेष्ठ

अरुणादयश्च काद्यर्षिच्च विशेषाः पृथ्व्यादि[illegible] दिष्टाः ना[illegible]यान्[illegible] विविक्तस्तु चेता यस्य अभिगृहीतो [illegible]

नृपशिरसानुवं स्पृष्ट्वा ववंदे॥ विज्ञापनार्थं पुनः कृतप्रणामः॥

अत्रिर्वशिष्टश्च्यवनः शरिद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च॥ पराशरो गाधिसुतोऽथरामउतथ्यइंद्रप्रमदे

ध्मवाहौ॥ ९ ॥मेधातिथिर्देवलआर्ष्टिषेणो भारद्वाजो गौतमः पिप्पलादः॥ मैत्रेयऔर्वः कवषः कुंभ

योनिर्द्वैपायनो भगवान्नारदश्च॥ १० ॥अन्येचदेवर्षिब्रह्मर्षिवर्याराजर्षिवर्याअरुणादयश्च॥ ना

नार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्यराजा शिरसाववंदे॥ ११ ॥सुखोपविष्टेष्वथतेषुभूयः कृतप्रणामः

स्वचिकीर्षितंयत्॥ विज्ञापयामासविविक्तचेताउपस्थितोग्रेऽभिगृहीतपाणिः॥ १२ ॥

[illegible]तोपाख्यानेनकथ॥ स्वचिकीर्षितं प्रायोपवेशनादिरूपं मद्युक्तं चेति विज्ञापयामास॥ [illegible]यनमथ॥

अथानंतरं इ[illegible]नेलोकौपुरस्तात्राज्यमध्यएवहेयतयाविचारितौ तौविहायश्रीकृष्णांघ्रिसेवामेवअधिमन्यमानःसर्वपु
रुषार्थाधिकांज्ञात्वा॥ प्रायमनशनंतस्मिन्नित्यर्थः॥ तत्संकल्पेनोपाविशदितियावत्॥ यद्वाप्रायंप्रकृष्टमयनंश
रणंयथाभवतितथा॥ अमर्त्यनद्यामितिविशेषणस्यफलमाह॥ यावैलसंतीश्रीर्यस्याःतुलस्याःतयाविमिश्रा
येकृष्णांघ्रिरेणवःतैरभ्यधिकंसर्वान्कृष्टंयदंबुतस्यनेत्रीतद्वाहिनी उभयत्र अंतर्वहिश्च सेशान्लोकपालैःस
हितान्लोकौ कोनुसेवेतमरिष्यमाणःआसन्नमरणःमरणस्यानियतकालत्वात्सर्वोऽपितथा॥ अतस्तांकोऽ

76

अथोविहायेमममुंचलोकंविमर्शितौहे[illegible]यतयापुरस्तात्॥ कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमानउपाविशत्प्रा
यममर्त्यनद्यां॥५॥ यावैलसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री॥ पुनातिलोकानुभयत्र
सेशान्कस्तांनसेवेतमरिष्यमाणः॥६॥ इतिव्यवच्छिद्यसपांडवेयःप्रायोपवेशंप्रतिविष्णुपद्यां॥ दध्यौमु
कुंदांघ्रिमनन्यभावोमुनिव्रतोमुक्तसमस्तसंगः॥७॥ तत्रोपजग्मुर्भुवनंपुनानामहानुभावामुनयःस
शिष्याः॥ प्रायेणतीर्थाभिगमापदेशैःस्वयंहितीर्थानिपुनंतिसंतः॥८॥ ॥

नसेवेत॥ इदुरेव विष्णुपद्यांगंगायांप्रायोपवेशंप्रतिव्यवच्छिद्यनिश्चित्यपांडवेयइतितत्कुलोचितत्वंदर्शयति॥
ज्ञात्वास्मि[illegible] वायस्यसः॥ कुतस्मुनिव्रतः उपशांतः॥ तत्कुतःमुक्तःसमस्तसंगोयेनसः॥ तत्रतदातद्दर्शना
र्थंभुवनंपुनानाः अनुग्रहार्थाः[illegible]मपितीर्थयात्राव्यपदेशैस्तत्राह॥ प्रायेणेतितीर्थयात्राव्याजेन[illegible]॥ ॥
तीर्थानिपुनंति [illegible] पुनंति॥ यतो [illegible]

वीमात्रवृत्तिः इति गुणाः चलनात्मकं कर्मऊर्द्ध्वदेशसंयोगहेतु
ऽन्ते परांगधोदेशसंयोगहेतुर प

174